

О.В. Заболотний, В.В. Заболотний

УКРАЇНСЬКА МОВА

Підручник для 6 класу
з навчанням російською мовою
закладів загальної середньої освіти

КИЇВ
«ГЕНЕЗА»
2019

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

завдання підвищеної складності

завдання з елементами дослідження

завдання з розвитку мовлення

завдання конкурсного характеру

завдання для роботи зі словником

Дорогі шестикласники та шестикласниці!

Раді зустрічі з вами на сторінках підручника «Українська мова». Цього навчального року ми помандруємо до чарівних країв **Морфології** та **Орфографії**, зазирнемо в найпотаємніші схованки українського слова, пізнаємо багато нового й корисного. Ваші зусилля обов'язково увінчаються успіхом, ви отримуватимете задоволення від уміння грамотно писати та красномовно висловлюватися.

«Підкорення» кожного параграфа радимо розпочинати зі вступної вправи – невеликого дослідження. Потім варто уважно прочитати правило, намагаючись осмислити його. Відкривши для себе суть мовного явища, можна розпочинати виконання різноманітних тренувальних вправ. Вони допоможуть закріпити отримані знання, а також розкажуть про навколишній світ, стосунки між людьми, історію та культуру.

Конкурсні завдання, цікаві історії, усмішки, різноманітні мовленнєві ситуації та опорні малюнки зроблять нашу подорож стежками української мови жвавою і захоплюючою. Крім того, на вас чекають спеціальні рубрики «Культура мовлення» та «Моя сторінка».

І не забувайте користуватися словниками. У цих скарбницях добірних зерен-слів є відповіді на різноманітні запитання: що означає слово, як його треба писати, наголошувати тощо. Без цього неможливо досконало опанувати мову.

Отож, друзі, вирушаймо назустріч новим відкриттям!

Нехай вам щастить!

Вступ

Краса і багатство української мови

Мова твоя, Україно, з мови твоїх солов'їв.

Д. Кремень

1 Прочитайте тексти й поміркуйте над поданими після них запитаннями.

Мово українська, звідки прилетіла, як тут виросла, розцвіла й зарясніла? Чи пила ти воду з Дніпра? Чи купалася в його ласкавих водах? Чи злітала з його мільйоннокрилим птаством? Мово! Течеш вічно й вільно, як Ріка. «Тече вода в синє море, та не витікає...» А на ній човни золотії звуків, слів, мови – із сивої давнини причалюють човни золотії (П. Загребельний).

Хочеш мови пізнати скарбницю,
Приїзди у Прилуки мої,
Тут вона, як вода-срібляниця,
Як прозорі дзвінки ручаї.
І виходить Наталка із хати,
І виносить вам кухоль води,
І така в неї мова багата,
Хоч в словник її, чисту, введи.

Л. Забашта

ПОМІРКУЙМО

- Чому мову називають багатомовною скарбницею?
- Чому українську мову називають солов'їною?
- Чому українську мову порівнюють із дзвінками струмками, рікою, водою?

Я дуже люблю вашу народну українську мову, гнучку, цвітисту й таку м'яку. У вашій мові стільки ніжних, сердечних, пестливих слів: *ясочко, зіронько, квітонько, серденько* (Л. Толстой).

Запашна, співуча, гнучка, милозвучна, сповнена музики і квіткових пахоців... Такими епітетами супроводиться визначення української мови (О. Гончар).

Надзвичайна мова наша є таємницею. У ній усі тони й відтінки, усі переходи звуків від твердих до найніжніших... Дивуєшся дорожності мови нашої: у ній що не звук, то подарунок, усе крупне, зернисте, як самі перли (В. Сухомлинський).

Ой яка чудова українська мова!
Де береться все це, звідкіля і як?..
Є в ній *ліс-лісок-лісочок, пуща, гай, діброва, Бір, перелісок, чорноліс*. Є іще й *байрак*.
І така ж розкішна і гнучка, як мрія.
Можна «звідкіля» і «звідки», можна і «звідкіль».
Є в ній *хурделиця, віхола, завія, Завірюха, хуртовина, хуга, заметіль*.

О. Підсуха

ПОМІРКУЙМО

- Чому українську мову називають милозвучною?
- Які слова можна назвати мелодійними, ніжними, сердечними? Чи багато, на вашу думку, таких слів в українській мові?
- Яку роль у мові відіграють синоніми? Чи можна їх назвати багатством, окрасою мови?

2 Вимовте повільно слова й спробуйте відчути їх мелодійність, красу.

Журавка, Марічка, веселка, перлина, черемшина, серпанок, смерічка, світлиця, обрій, височінь, волошковий, довкілля, зорецвіт, плесо, розмай, чорнобривці, щедрувати, ясночолій.

3 Намалюйте на дошці дві-три великі ромашки, у кожній з яких – сім пелюсток. Об'єднайтеся в групи. Пригадайте найпоетичніші та наймелодійніші, на вашу думку, українські слова. Упишіть ці слова в пелюстки вашої квітки.

Краса мови

Українська мова – проста, легка, милозвучна, музикальна, співуча, дзвінка, повноголоса, безмежна, живописна, барвиста.

Вона не любить збігу приголосних звуків, у ній виразні чисті голосні. Милозвучність досягається послідовним чергуванням голосних і приголосних, відсутністю нагромаджень приголосних, переважанням голосних і дзвінких звуків над глухими.

Багатство мови

Багатство української мови виявляється в багатстві словникового складу, величезній кількості **фразеологізмів, крилатих висловів, синонімів**, у різноманітності **суфіксів і префіксів**, у струнності та гнучкості граматики. Неоціненним скарбом є **кличний відмінок**.

Українська мова здатна задовольняти найвибагливіші потреби спілкування, нею можна виражати найскладніші наукові поняття й найтонші людські почуття.

Уявіть, що ви вирушили в навколосвітнє плавання. Вас із нетерпінням чекають у найбільших містах планети, гостинно приймають, організовують зустрічі у великих залах. Усім цікаво дізнатися про вашу подорож! Із зали звучать різні запитання, але одне з них обов'язково стосуватиметься країни, яку ви представляєте, її історії, культури, мови... Що ви розповіли б представникам інших країн про Україну чи красу та багатство української мови?

ПРОЕКТ

Об'єднайтеся в групи й підготуйте невеликий виступ (1–2 хвилини) на одну з тем:

- «Барви українського слова»,
- «Україна – держава в центрі Європи».

Розподіліть обов'язки між учасниками групи; можна підготувати ілюстрації, музичний супровід.

За потреби скористайтеся матеріалом підручника.

Повторення та узагальнення вивченого в п'ятому класі

§ 1. СЛОВОСПОЛУЧЕННЯ І РЕЧЕННЯ

ПРИГАДАЙМО. 1. Чим словосполучення відрізняється від речення? 2. Які є головні й другорядні члени речення?

4 I. Прочитайте виразно вірш уголос. Яка картина постає у вашій уяві? Які почуття викликали у вас слова поета?

ДЖЕРЕЛО

Вечірній птах здійметься на крило,
Рясний* туман впаде на дно долини,
І зацвіте цілюще джерело
Під золотим густим кущем ліщини.

Воно цвіте сталевом в пору дня,
Воно цвіте мідяно в пору ночі.
В його воді відбилась тінь коня,
І тінь зорі, і материні очі.

Так хочу знов, щоб щастя привело
Мене туди, де в тихих тінях гаю
Зодвіку б'є цілюще джерело –
Невтомне серце батьківського краю.

Вечірній птах здійметься на крило,
Рясний туман впаде на дно долини.
Там б'є і б'є невтомне джерело –
Живе і вічне серце батьківщини.

Б. Стельмах

*Рясний – рос. густой, обильный.

II. Доведіть, що виділені сполучення не є словосполученнями.

III. Випишіть із тексту по одному словосполученню «прикметник + іменник», «дієслово + іменник», «дієслово + прислівник», «дієслово + займенник». Виконайте синтаксичний розбір їх.

ЗРАЗОК. Рясний туман
який? який?

5 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. З чого починається любов до Вітчизни?

6 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Доберіть по черзі до поданих словосполучень синонімічні (усно).

Вітер з моря, пісні Дніпра, хатинка лісника, матусина пісня, криниця дідуса, ліси Чернігівщини, квіти осені, подвір'я школи.

7 Прочитайте вголос речення, дотримуючись відповідної інтонації.

1. Ну й день! (*Із захопленням*). 2. Ну й день! (*З осудом*). 3. Оце так новина! (*Із захопленням*). 4. Оце так новина! (*Із розчаруванням*). 5. Яка красуня! (*Із замилюванням*). 6. Яка красуня! (*Зі зневагою*).

І ТАКЕ БУВАЄ

- Куди тобі? – запитав його один з учнів.
- Куди тобі! – сказав інший.

Поясніть, який зміст було вкладено в ці дві однакові за лексичним складом репліки та з якою інтонацією їх було вимовлено.

Змагалися з бігу спортивні команди двох шкіл. Найкращий бігун школи № 1 захворів. Команда відчувала наближення поразки. Раптом із натовпу вийшов якийсь хлопець.

8 I. Спишіть речення. Підкресліть головні й другорядні члени речення. Які з речень – односкладні?

1. Дитинства теплий **вітер** з очей моїх сльозинку витер (*О. Довгон'ят*). 2. Нап'юся ще **солодкого** настою тих молодих вишневих **вечорів** (*Л. Костенко*). 3. **Придорожня** береза гойдала на своїх плакучих гілках зелений димок (*М. Стельмах*). 4. **Журавлиним ключем** відмикаю осінь (*Ю. Вавринюк*). 5. Ліниво верби коси заплітали (*Ю. Вавринюк*).

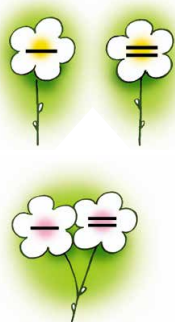
II. Визначте види речень за метою висловлювання та інтонацією.
III. Обґрунтуйте написання виділених слів. Запишіть фонетичною транскрипцією слова *солодкий* і *вітер*.

9 I. Перекладіть словосполучення українською мовою. Скористайтесь поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

Благодарю вас, упрекають сестру, извините меня, присуций другу, овладевать* знаниями.

**Овладевать* – укр. оволодівати, опановувати.

II. З одним перекладеним словосполученням складіть і запишіть речення.

§ 2. ПРОСТЕ І СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ, РОЗДІЛОВІ ЗНАКИ В НИХ

ПРИГАДАЙМО. 1. Чим просте речення відрізняється від складного? 2. Яка роль звертань і вставних слів у мові? 3. Які члени речення називають однорідними?

10 I. Прочитайте текст. Визначте його тип і стиль мовлення. Поміркуйте, що треба для того, щоб творити красу.

ФЛЕЙТА І ВІТЕР

У саду на лавці сидів Музикант. Він грав на флейті. До його чудової пісні прислухалися і пташки, і дерева, і квіти. Навіть Вітер приліг під кущем і з **подивом** слухав гру на флейті. Грав Музикант про сонце, про хмаринку в небі, про жайворонка й про дитячі очі.

Замовкла пісня, поклав Музикант флейту на лаву й пішов до хати. **Підвівся** Вітер з-під куща, прилетів до флейти. Він подув з усієї сили, а флейта не грає. І подумав Вітер: «Чому ж це так? Адже я можу вирвати дуба з корінням, скинути дах з хатини. Чому ж флейта не підкоряється* мені, не грає?» (За *В. Сухомлинським*).

**Підкорятися* – рос. подчиняться.

II. Виконайте завдання до тексту.

- Доведіть, що текст містить не лише прості, а й складні речення. Яким зв'язком з'єднано частини складних речень (сполучниковим чи безсполучниковим)?
- Знайдіть однорідні члени речення. Визначте їхню синтаксичну роль та як вони з'єднані між собою. Поясніть уживання розділових знаків.
- Доберіть синоніми до виділених слів, скориставшись словником синонімів.

11 СИТУАЦІЯ. ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Уявіть, що ваш однокласник (ваша однокласниця) мають нову електронну гру. Ви вирішили поцікавитися особливостями цієї гри. Складіть усно і розіграйте за особами діалог, можливий у цій ситуації (6–8 реплік). Використайте щонайменше три з поданих сполучень слів.

- ✓ надзвичайно цікаво
- ✓ розвиває логіку
- ✓ тренує пам'ять
- ✓ спробую пояснити
- ✓ псується зір
- ✓ біль у суглобах
- ✓ дякую тобі
- ✓ будь ласка
- ✓ раджу не зловживати грою

12 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки та розкриваючи дужки. Поясніть уживання розділових знаків. Прочитайте речення вголос, правильно інтонуючи їх.

1. І сміявся і вигравав і дихав до запаморочення п'яно і лоскотно **зелений** день (Є. Шморгун). 2. Старенька груша дихає на пальці їй певно **сняться** повні жмені груш (Л. Костенко). 3. Зашуми весною зелен луже **теплий** вітре шелести в гіллі (А. Малишко). 4. І все навколо витанцьовує і білі лілії і зелений очерет і кучеряві верби і човен (Л. Вишневецький). 5. Гаснув вечір і море внизу килими розгортало барвисті (В. Сосюра).

II. Перекладіть виділені слова російською мовою. Порівняйте їх вимову й написання в обох мовах.

13 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому в першому реченні кожної пари виділені слова відокремлено комами, а в другому – ні.

1. Через кілька днів, **по-моєму**, буде сонячна погода. – Я буду наполягати, щоб меблі розставили **по-моєму**.

2. Зустріч, **на щастя**, пройшла успішно. – Амулет подарували **на щастя**.

14 Складіть і запишіть по одному простому реченню: а) з однорідними членами речення; б) зі звертанням; в) зі вставним словом (сполученням). Підкресліть граматичні основи.

15 I. Перебудуйте прості речення на складні й запишіть. Розставте потрібні розділові знаки.

1. У саду росли гарні троянди і радували серце маленької господині. 2. Із-за гір виглянуло сонце і швидко висушило росу на траві.

II. Перебудуйте подані речення на речення з прямою мовою і запишіть. Розставте потрібні розділові знаки.

1. У давнину говорили, що лелека на хаті – це на щастя. 2. Батько урочисто сповіщає, що вже почався Святий вечір.

16 Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Підкресліть члени речення.

1. Лес дремал в утренней тишине. 2. Утром шли бодро, быстро, легко: ветер дул сбоку. 3. Ласково светит весеннее солнце. 4. Саша и Яна возвращались из школы* домой. 5. В саду бегали синицы и искали еду. 6. Золотые лучи солнца щедро льются на землю.

*Из школы – укр. зі школи.

17 I. Розгляньте комікс. Про що розповів художник? Опишіть відчуття, емоції хлопчика в кожному епізоді.

II. Складіть і запишіть за коміксом текст-розповідь (5–8 речень) у художньому стилі, використавши вставне слово, складне речення та речення з прямою мовою. Попередньо сформулюйте тему й основну думку майбутнього висловлювання, обміркуйте структуру (зачин, основну частину, кінцівку).

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
одужати	виздоровити
узбіччя	обочина
протяг	сквозняк
кожного разу	всякий раз

§ 3. СКЛАДНІ ВИПАДКИ ПРАВОПИСУ

18 Відгадайте загадки. Знайдіть слова з вивченими орфограмами. Поясніть написання цих слів.

1. Стоїть верба серед села, розпустила гілля в кожне подвір'я.
2. Маленька, червоненька, із хвостиком тоненьким. На городі мене рвуть і до столу подають. 3. Дах легкий несу із собою, мить – і він над головою. 4. На татарському полі попутані коні, вузлики знать, та не можна розв'язать. 5. Сидить баба на грядках, уся закутана в хустках.

19 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Спишіть слова, уставляючи пропущену букву *е* або *и*: один з вас випише слова з пропущеною буквою *е*, а другий – з буквою *и*.

Д..легація, ет..кет, нет..рплячий, ст..скати, к..шення, ім...нини, зд..рати, ст..лити, т..хнічний, л..пневий, хв..лястий, ен..ргетичний, р..петувати, кр..чати.

Ключ. Підкресліть першу букву в словах, у яких вставили букву *е*. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву річки.

20 Виберіть слова, у яких на місці пропуску треба писати знак м'якшення. Запишіть ці слова правильно.

Пул..с, ніч.., Ол..чин, сторін..ці, листуют..ся, літ..ній, тіт...чин, тополен..ці, Алінон..ка, барабан..щик, вишен..ці, вікон...ця, англійс..кий, чемадан..чик.

Ключ. Підкресліть першу букву у виписаних словах. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву міста.

21 Виберіть слова, у яких на місці пропуску треба писати апостроф. Запишіть ці слова правильно.

Кам..яний, р..яска, ім..я, цв..ях, розм..якнути, олов..яний, присв..ята, верб..я, гр..юкати, об..єднувати, моркв..яний, голуб..ятня, роз..їзд, св..ященик, духм..яний, арф..ярка.

Ключ. Підкресліть першу букву в словах, у яких вставили апостроф. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте назву міста.

22 І. Спишіть фразеологізми, на місці крапок уставляючи, де потрібно, пропущені букви. Поясніть значення двох висловів (на вибір).

Об..ивати пороги, під..авати жару, сон..е царство, на пташин..их правах, об..ігти десятою дорогою, від..авати руку і серце,

камін..е серце, як осін..я ніч, ран..ій птах, лебедин..а пісня, корон..ий номер, ден..о і нічно.

II. Хто пригадає інші фразеологізми, у яких є слова з подвоєними буквами?

23 Спишіть слова, розкриваючи дужки. Виділіть префікси. Поясніть написання.

Бе(з,с)платний, ро(з,с)казати, (з,с)хвалити, (з,с)нести, (з,с)кривдити, (з,с)фальсифікувати, (з,с)творити, пр(е,и)землитися, пр(е,и)погано, пр(е,и)в'ялий, пр(е,и)старий.

24 Перекладіть слова українською мовою і запишіть. При творенні яких українських слів відбулося чергування приголосних?

Харьковский, крымский, запорожский, южнобужский (від *Южный Буг*), острожский (від *Острог*), казацкий, карпатский, винницький, Львовщина.

25 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Які міста України ви порадили б відвідати іноземним туристам? Чому саме?

26 Перекладіть речення українською мовою і запишіть, розкриваючи дужки. Знайдіть складні слова, зіставте їхнє написання в обох мовах.

1. Полетели на (юго)запад зяблики, певчие дрозды, жаворонки (*Л. Семаго*). 2. Цунами – результат (земле)трясений и извержений* подводных вулканов (*Из энциклопедии*). 3. Он переболел всеми мальчишескими увлечениями**: коллекционировал спичечные коробки, занимался (авиа)моделизмом (*В. Попов*).

Извержение* – укр. віверження. *Увлечение* – укр. захоплення.

27 Відредагуйте усно речення, користуючись рубрикою «Культура мовлення».

1. Наталці подарували сиреньову хустинку. 2. Мені незручно у тебе просити. 3. Здрасте, шановна Ірино Дмитрівно! 4. Хто сьогодні діжурний? 5. Канешно, я допоможу тобі.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
черговий	діжурний
незручно	невгодно
звичайно	канешно
бузковий	сиреньовий

МОЯ СТОРІНКА

ЯК ЦЕ БУЛО

Чи знаєте ви, що в нашій мові є слова, які утворилися внаслідок помилки? Наприклад, слово *індик*. Так називають свійського птаха, завезеного до нас із далеких країн ще в XVI столітті. Зважаючи на назву, птах мав би «завітати» до нас із Індії. Але ж ні, його завезено з... Америки, яку Христофор Колумб свого часу помилково назвав Індією. З помилковою назвою Америки пов'язане й слово *індіанці* – назва корінних жителів Америки (з посібника).

СЛОВА-ПОМИЛКИ

І ТАКЕ БУВАЄ

ТУРОК

Збирається мій знайомий
В далеку мандрівку.
Придбав собі в Туреччину
На тиждень путівку.
Костюм купив елегантний,
Вчить турецьку мову.
Уже знає, як звуть турки
Свиню і корову,
Як спитати по-турецьки,
Почім у них шуби,
Де купити мило й пасту,

Яка чистить зуби.
Голова тріщить у нього
Від отих уроків...

Він, до речі, в Україні
Живе тридцять років.
Ходить всюди, як хазяїн,
Аж дверима гурка,
Хоча мову українську
Знає гірше турка.

П. Глазовий

НА ДОЗВІЛІ

ВЕСЕЛА ВІКТОРИНА

Дайте відповіді на запитання-жарту, використовуючи складні слова.

1. Яка лікарська рослина може вбити звіра? 2. У якого співочого птаха горить хвіст? 3. Яка рослина живе сто літ? 4. У якої рослини горить цвіт? 5. У назві якої тварини «заховалися» мурахи? 6. Який птах і яка рослина ловлять мух? 7. У назві якої лікарської рослини «заховано» золото? 8. Яка африканська тварина має на перенісці ріг?

УСМІХНІМОСЯ

– Миколо, виходь на вулицю!
– Не можу. У мене дуже суворий батько. Коли він робить мені домашнє завдання з української мови, я мушу стояти поруч.

Багато є таємниць у світі,
і одна з найбільших з-поміж них – мова.
І. Вихованець

МОРФОЛОГІЯ. ОРФОГРАФІЯ. ЕЛЕМЕНТИ СТИЛІСТИКИ ІМЕННИК

Ви знатимете:

- морфологічні ознаки іменника, його синтаксичну роль;
- особливості відмінювання іменників.

Ви вмітимете:

- визначати форму іменника в реченні;
- відмінювати іменники;
- утворювати іменники різними способами;
- правильно писати іменники з вивченими орфограмами;
- використовувати іменники в мовленні.

Морфологія (від грец. *morphe* – форма, *logos* – слово, вчення) – це розділ мовознавства, що вивчає слова як частини мови.

§ 4. ІМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Про ознаки іменників, про назви істот і неістот, власні й загальні, а також про збірні іменники

ПРИГАДАЙМО. Які ви знаєте самостійні та службові частини мови?

28 А. Порівняйте слова в колонках. Визначте, що означають іменники, на які питання відповідають.

Іменники	Інші частини мови
радість	радісний
десятка	десять
дихання	дихати

Б. Чи змінюються за відмінками й числами? А за родами?

В. Зробіть висновок про особливості іменників.

Загальне
значення

Іменник (рос. имя существительное) – це самостійна частина мови, що означає предмет і відповідає на питання *хто? що?* **НАПРИКЛАД:** *парта, сокіл, відвага, прохання, ходьба.*

Морфологічні
ознаки

Іменники змінюються за **відмінками** й **числами**, належать до певного **роду**.

Синтаксична
роль

У реченні іменник може бути будь-яким членом речення. **НАПРИКЛАД:**

1. Хліб – усьому голова. 2. Їли варення з яблук.
3. Пропливають хмари в небі.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Предметом у граматиці вважають усе те, до чого можна поставити питання *хто? що?*

29 І. Спишіть речення, підкресліть іменники як члени речення. Випишіть іменники з першого речення та скорочено запишіть після кожного з них рід, число, відмінок.

1. Величезні дерева казковими велетами заступали путь (*Я.Стельмах*). 2. Вечір стелить над морем холодні тумани (*М.Луків*). 3. А під вікнами ходять **ночі** і дощами **густими**

плачуть (*М.Боровко*). 4. Затісла груша в жовтих кулачках смачного сонця **лагідні** жовточки (*М.Вінграновський*).

ІІ. Доберіть усно антоніми до виділених слів.

Назви
істот

Іменники поділяють на назви істот і неістот (рос. одушевлённые и неодушевлённые).

НАПРИКЛАД:

Істоти	Неістоти
кінь, художник, лісовик	сопілка, дерево, армія, мікроб

Власні
назви

Розрізняють загальні й власні назви.

НАПРИКЛАД:

Загальні (рос. нарицательные)	Власні (рос. собственные)
стіл, країна, свято, хвилювання, озеро, зірка	Зевс, Дід Мороз, Чернігів, Світязь (озеро), Юпітер, Різдво, «Фарбований Лис» (казка), Слобожанщина, Київська Русь
річка (загальна назва)	Дніпро (власна назва)

Збірні
іменники

Збірними (рос. собирательными) називають іменники, які означають сукупність однакових чи подібних предметів, що сприймається як одне ціле. **НАПРИКЛАД:** *молодь, насіння, козацтво, листя, гарбузиння.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Збірні іменники мають тільки форму однини.

30 Випишіть послідовно спочатку назви неістот, а потім – назви істот.

Акація, колода, курка, клас, доброта, Сварог, щука, квітка, оса, журба*, кішка, В'ячеслав, сховище, бактерія, азот, артист, загін**, імператор, мавка, світ, вірус, група, Орел (прізвище), пюре, східці, добряк, Оксана, палац, натовп.

*Журба – рос. печаль, грусть.

**Загін – рос. отряд.

Ключ. У виписаних словах підкресліть другу від початку букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте загадку, відгадкою до якої є слово «бджола».

31 Прочитайте діалог. Поясніть, чому виникло непорозуміння між співрозмовниками. Які з виділених іменників є власними назвами, а які – загальними? З'ясуйте різницю в лексичному значенні цих слів.

– Гей, дядьку, куди йдете?
 – На ярмарок...
 – А звідки ви? – З Ковалів.
 – Та я не питаю, якого ви роду. Село ваше як зветься?
 – Та й кажу – Ковалі.
 – А самі ви хто будете?
 – Коваль.
 – Хе-хе... Щось ви, дядьку, маленький та плохенький, як на коваля.
 – Та я не коваль, а Коваль. У нас у Ковалях усі Ковалі, а ковалів тільки троє.

32 До поданих слів доберіть і запишіть спільнокореневі збірні іменники. З одним дібраним словом складіть усно речення.

ЗРАЗОК. Товариш – товариство.

Птах, козак, учень, юнак, комаха, ворон, віти, малюк, діти.

33 Схарактеризуйте усно вжиті в реченні іменники за такими критеріями: а) назва істоти чи неістоти; б) назва загальна чи власна; в) конкретний чи абстрактний.

На вечірній зорі сірим клином журавлі пролітали у вирій* (М. Ткач).

*Вірій – рос. тёплые края.

34 Розкрийте значення та особливості вживання поданих парами слів. Складіть і запишіть словосполучення з кожним іменником. За потреби скористайтеся тлумачним словником.

1. Власник – володар.
2. Рибалка – риболовля.

35 Напишіть невелике висловлювання (6–8 речень) на одну з поданих тем. Використайте назви істот. Підкресліть іменники як члени речення.

ТЕМИ. 1. «Любить людей мене навчила мати...» (В. Симоненко). 2. Люди, з яких я беру приклад.

§ 5. ВЕЛИКА БУКВА Й ЛАПКИ У ВЛАСНИХ НАЗВАХ

Про те, як на письмі виділяють власні назви
з-поміж загальних

36 А. Прочитайте речення.

1. Земля обертається навколо Сонця. 2. Працівників школи привітали з Днем учителя. 3. Діти побували в Успенському соборі. 4. Школярі відвідали заповідник «Запорізька Січ». 5. Мама купила торт «Золотий ключик».

Б. Знайдіть власні назви та простежте, як виділено їх з-поміж загальних.
 В. Зробіть висновок про особливості написання власних назв.

Велика
буква

Власні назви пишемо з великої букви. **НАПРИКЛАД:** *майдан Незалежності, озеро Світязь, Північний полюс.* Причому коли власна назва складається з кількох слів, то з великої букви пишемо **перше слово**. **НАПРИКЛАД:** *Новий рік, Музей історії запорізького козацтва, День учителя.*

З великої букви пишемо **всі слова** у власних назвах:

- держав: *Французька Республіка;*
- населених пунктів: *Біла Церква* (місто);
- найвищих державних установ України і міжнародних організацій: *Всесвітня Рада Миру;*
- астрономічних і географічних об'єктів: *Чумацький Шлях* (галактика), *Південне Полісся, Нова Гвінея;*
- дійових осіб у казках, байках: *Червона Шапочка.* У складних прізвищах, псевдонімах та іменах, які пишемо через дефіс, кожен складову частину починаємо великою буквою. **НАПРИКЛАД:** *Нечуй-Левицький, Зиновій-Богдан.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Назви посад, народів, осіб за національністю або місцем проживання пишемо з малої букви: *українці, киянин.* Проте назви **найвищих державних посад** пишемо з великої букви: *Президент України.*

Лапки

Назви книжок, газет, кінофільмів, заводів, кораблів, аеропортів, санаторіїв, магазинів тощо **беремо в лапки**. **НАПРИКЛАД:** *журнал „Стежка”, цукерки „Червоний мак”, завод „Арсенал”, літак „Мрія”, готель „Турист”.*

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

З великої букви, але без лапок пишемо назви культових книг: **Біблія**, **Євангеліє**, **Псалтир**, а також назви таких релігійних понять, як **Бог**, **Божа Матір**, **Син Божий**, **Святий Дух** (але **бог Перун** і т. ін.).

ОРФОГРАМА

Велика буква і лапки у власних назвах

37 ЧОМУ ТАК? Поміркуйте, чому подані парами слова (сполучення) написано по-різному. Чи однакове значення вони мають? Які з поданих іменників є власними назвами, а які – загальними?

- великий віз – Великий Віз (*сузір'я*);
- червона шапочка – Червона Шапочка;
- сніжинка – Сніжинка (*кішка*).

38 І. Прочитайте текст. Визначте його тему й основну думку. Як ви вважаєте, чому «Щедрику» вдалося стати одним із кращих колективів у світі?

ЩЕДРИК

Київський дитячий хор «Щедрик» належить до п'ятірки кращих у світі. Нещодавно він переміг у Міжнародному конкурсі «Духовна музика в Римі». Папа Римський запросив хористів до літньої резиденції.

– Дякую, що у своїй творчості ви завжди бездоганні*, – сказав чистою українською мовою.

Упродовж 40 років існування «Щедрик» дав понад 500 концертів в Україні, Німеччині, США, Канаді, Італії та інших країнах. У репертуарі юних співаків близько 1000 пісень.

Щороку хор набирає підготовчу групу. Прослуховування відбуваються в Палаці дітей та юнацтва в місті Києві (*З газети*).

* *Бездоганний* – рос. безупречный.

II. Знайдіть власні назви та поясніть їхнє написання.

39 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. Уявіть, що вам запропонували обрати українську народну пісню, яку міг би виконати хор на міжнародному конкурсі. Яку пісню ви запропонували б? Чим ця пісня вам подобається?

40 Прочитайте, звертаючи увагу на вживання великої букви. З одним сполученням (на вибір) складіть і запишіть речення.

Річка Південний Буг, Софійський собор, Києво-Печерська лавра, святий Миколай, Богоматір, Біблія, Різдво Христове, День української писемності та мови, Полтавська битва, заповідник «Асканія-Нова», Чорне море, День Перемоги, Донеччина, Конституція України, Президент України.

41 Спишіть сполучення, замінюючи, де треба, малу букву на велику. Які назви треба взяти в лапки?

Острів (х)ортиця, (д)ень (п)рав людини, (в)еликдень, (с)узір'я (к)озеріг, (п)івнічний (п)олюс, (в)інницька (о)бласть, (г)ора (г)оверла, (т)абір (л)ісова пісня, (т)ихий (о)кеан, (а)еропорт (б)ориспіль, (с)тудія танцю (в)олошка, (п)очаївська (л)авра, (п)ечиво (ж)уравлик, (к)інотеатр (с)яйво, (м)ультфільм (р)уся-лонька, (с)упермаркет (к)ишення, сайт (о)стрів (з)нань.

42 Запишіть правильно власні назви групами: 1) усі слова в назві треба писати з великої букви; 2) з великої букви треба писати лише перше слово.

Сіверський (д)онець (*річка*), (к)ривий (р)іг (*місто*), (д)ень (з)нань (*свято*), (в)елика (в)едмедиця (*сузір'я*), (с)получені (ш)тати (а)мерики, (м)іністерство (о)хорони (з)доров'я, (п)івденний (б)уг (*річка*), (к)иївська (р)усь, (з)апорізька (с)іч, (в)ерховна (р)ада.

43 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам треба привітати когось зі святом листівкою або за допомогою смс-повідомлення. Запишіть подані назви свят українською мовою, розкриваючи дужки.

Поздравляю с (н)овым (г)одом; с (в)осьмым (м)арта; с (д)нём (н)езависимости (у)краины; с (д)нём (у)чителя.

44 І. Спишіть сполучення, замінюючи, де треба, малу букву на велику. З однією власною назвою складіть і запишіть речення.

Уроцище (ж)овті (в)оди, (п)івденне (п)олісся, (г)алицько-волинська (д)ержава, (о)стромирове (є)вангеліє, (о)строзька (а)кадемія, (л)юблінська (у)нія, (к)орсунська (б)итва, (п)апа (р)имський, (р)имська імперія, (в)елике (к)нязівство (л)итовське.

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

45 Доберіть власні назви до запропонованих загальних і запишіть. З однією дібраною назвою складіть і запишіть речення.

Держава, сузір'я (або галактика), материк, собор, свято, телевізійна програма, кінофільм, картина.

46 Хто зможе дібрати 4 фразеологізми, у яких є власні назви? А хто зможе дібрати ще більше таких висловів? Скористайтесь додатковою літературою та допомогою рідних, друзів. На виконання завдання дається три дні.

47 Випишіть з підручників історії та географії по два речення з іменниками – власними назвами. Поясніть написання цих іменників.

48 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Напишіть невеликий текст (6–8 речень) на одну з тем: «Природне диво України», «Собори України», «Зоряне небо», «Космос», «Сім чудес світу». Використайте в тексті власні назви.

ВАРІАНТ Б. Складіть і запишіть невелику розповідь (6–8 речень) про одну з історичних подій. Використайте в розповіді власні назви.

ВАРІАНТ В. Складіть і запишіть невелику розповідь (6–8 речень) про святкування однієї з видатних дат у житті українського народу. Використайте в розповіді власні назви.

Для вас, допитливі

Як ви думаєте, чому пишемо по-різному такі слова, як *Ампер* і *ампер*, *Герц* і *герц*? Річ у тому, що з великої букви пишемо прізвища. А ті слова, які починаємо з малої літери, перестали бути прізвищами.

Про це та багато іншого можна дізнатися з книжки **Івана Вихованця «Таїна слова»**. Розкажіть однокласникам, що вам найбільше сподобалося в цій книжці.

§ 6. РІД ІМЕННИКІВ

Про три роди іменників, іменники спільного роду та взагалі про культуру мовлення

ПРИГАДАЙМО. Які є роди іменників?

49 А. Прочитайте слова.

Дунай	непосида	двері
радість	замазур	ножиці
озеро	бідолаха	дрова

Б. Визначте рід іменників першої колонки. Чи можуть слова другої колонки виступати як іменники то чоловічого роду, то жіночого? А чи вдасться вам визначити рід іменників третьої колонки?

В. Зробіть висновок про особливості категорії роду іменників.

Рід іменників в українській і російській мовах, як правило, збігається. Проте є певні відмінності, які слід запам'ятати. **НАПРИКЛАД:**

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
старый тополь (м. р.)	стара тополя (ж. р.)
светлый путь (м. р.)	світла путь (ж. р.)
острая боль (ж. р.)	гострий біль (ч. р.)
бескрайняя степь (ж. р.)	безкрайній степ (ч. р.)
горькая полынь (ж. р.)	гіркий полин (ч. р.)
высокая насыпь (ж. р.)	високий насип (ч. р.)
неразборчивая подпись (ж. р.)	нерозбірливий підпис (ч. р.)
древняя летопись (ж. р.)	давній літопис (ч. р.)

50 Перекладіть усно словосполучення українською мовою. Порівняйте родову характеристику поданих іменників у російській та українській мовах.

Счастливая жизнь, далёкая Сибирь, насыщенный пар, сильная боль, густая пыль, настенная живопись, сильная накипь, почтовый адрес, горькая полынь, фальшивая подпись, украинская степь.

51 І. До поданих іменників доберіть потрібні за змістом прикметники. Утворіть з кожною парою слів словосполучення і запишіть. У дужках зазначте рід іменників.

ЗРАЗОК. *Степ* – *широкий степ* (ч. р.).

Насип, **путь**, зал, полин, рукопис, рояль, **биль**, нежить, доповідь, магістраль, **степи́нь**, тюль.

ІІ. З виділеними іменниками складіть і запишіть речення.

52 Відредагуйте речення й запишіть.

1. У далекий **путь** проводжала мати своїх дітей. 2. Навколо розкинулася широка **степ**. 3. Лист надійшов з далекої **Сибірі**. 4. По її очах можна було зрозуміти всю **биль**. 5. Доносилися барабанна **дріб**. 6. Марійка підхопила сильну **нежить**.

53 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам треба викликати лікаря для знайомого, який застудився. Ви телефонуєте до лікарні.

Складіть усно 2–3 речення, щоб звернутися до працівника лікарні в цій ситуації. Використайте подані словосполучення.

- ✓ *головний біль*
- ✓ *сильний нежить*
- ✓ *висока температура*

Чоловічий рід

Є іменники **чоловічого** роду, що можуть позначати осіб і жіночої статі. **НАПРИКЛАД:** *суддя, директор, професор*. З такими іменниками **прикметники** й **займенники** узгоджуємо тільки в **чоловічому** роді. **ПОРІВНЯЙМО:**

ч.р. ч.р.

1. Молодий лікар Тарнавська пішла у відпустку.

ч.р. ч.р.

2. Молодий лікар Тарнавський пішов у відпустку.

Спільний
рід

Деякі іменники можуть мати то чоловічий, то жіночий рід. Такі слова називають іменниками **спільного роду**. **НАПРИКЛАД:** *староста, листоноша, сирота, замазура, бідолаха, білоручка, базіка*. З іменниками спільного роду **прикметники, займенники й дієслова** узгоджуємо залежно від того, особу якої статі означає іменник. **ПОРІВНЯЙМО:**

ч. р. ч. р.

1. Цей хлопець великий **замазура**.

ж. р. ж. р.

2. Ця дівчина велика **замазура**.Паралельні
формиНе мають
роду

Деякі іменники мають паралельні форми роду. **НАПРИКЛАД:** *зал – зала; сусід – сусіда; жираф – жирафа*.

В іменниках, що мають форму **тільки множини**, рід не розрізняють. **НАПРИКЛАД:** *ножиці, двері, сани*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Іменники **не змінюються** за родами, а належать до одного з родів.

54 Випишіть слова у дві колонки: 1) іменники спільного роду; 2) іменники, у яких рід не розрізняємо. Які слова ви не будете вписувати? Чому?

Радість, канікули, білоручка, директор, чипси, сирота, щастя.

55 Спишіть речення, розкриваючи дужки. Визначте рід виділених іменників.

1. Ти так(ий,а) **непосида**, Денисе! 2. Горе з так(им,ою) **базікою**, Семеном. 3. Наш(а) **староста** Олена підготувала графік чергування. 4. Молод(ий,а) **директор** Задорожна провела збори. 5. Досвідчен(ий,а) **інженер** Богданова викона(в,ла) роботу вчасно.

56 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть по два речення з кожним словом: один із вас складає речення так, щоб це слово виступало іменником чоловічого роду, а другий – жіночого. Перевірте один в одного виконання.

Староста, нероба, бідолаха.

57 I. Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Надпишіть скорочено над іменниками їх рід. Які з іменників є назвами істот?

1. Сині вечорові сутінки огортають і Дніпро і кручі... (І. Цюпа). 2. А в степ широкий, за обрій, тікає насип залізничний (Л. Первомайський). 3. Вітер-пустун ніби **бавиться** з посивілими деревами налітає тріпотливо й порівно, гойдає трусить осокіри і від того на землю **стелиться** пухнаста заметіль (І. Цюпа).

II. Виділені слова запишіть фонетичною транскрипцією.

І ТАКЕ БУВАЄ

На перерві Тарас запропонував своїм друзям таку цікаву задачку: «В агронома є брат Антон, але в Антона брата немає. Ким же тоді Антонові доводиться агрономом?»

– Такого не може бути, – мовив один із друзів.

– Ні, може, – заперечив Сергій, – адже іменник *агроном*...

Як ви думаєте, що сказав Сергій?

§ 7. ЧИСЛО ІМЕННИКІВ

Про іменники, що мають форми тільки однини чи тільки множини, а також про стилістичну роль числа іменників

58 А. Прочитайте слова. Визначте число іменників у колонках.

ноутбук	Дніпро	ворота
трактор	золото	ножиці

Б. Спробуйте поставити іменники другої колонки у формі множини, а третьої – у формі однини. Чи вдалося вам це?

В. Зробіть висновок про особливості категорії числа іменників.

Форми
числа

Іменники змінюються за числами (**однина і множина**). **НАПРИКЛАД:** *телефон – телефони, вечір – вечори*. Деякі іменники мають форми тільки однини або тільки множини. **ПОРІВНЯЙМО:**

Мають форми тільки однини	Мають форми тільки множини
<i>борошно, людство, дівтора, радість, Львів, Інтернет</i>	<i>окуляри, двері, шахи, лінощі, оплески, Карпати, Суми</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В іменниках, які мають форми тільки множини, рід не розрізняють.

59 I. Прочитайте текст. Визначте його стиль і тип мовлення. У якому аквапарку зі згаданих у тексті, ви хотіли б побувати?

АКВАПАРК

Перші у світі аквапарки з'явилися у 50-х роках минулого століття на тропічних курортах Америки. Найчастіше тут представлені такі **атракції**: різноманітні водні **гірки**, поливалки, закриті труби, фонтани, басейни з **вишкою** й без неї, «ледача річка». Сучасніші аквапарки можуть бути оснащені пристосуваннями для штучного нагнітання хвиль у басейні й заняття **серфінгом**.

Найбільшим у світі **парком** водяних атракціонів вважають «Ocean Dome», який розташований у японському місті Сігає.

В Україні перший аквапарк з'явився у 2001 році в Сімєїзі. Зараз центри розваг на воді є в багатьох містах нашої країни, а деякі із цих закладів б'ють європейські рекорди. Так, один із наймасштабніших аквапарків Східної Європи і найбільший в Україні – це «Острів скарбів» у Кирилівці Запорізької області. А один з найбільших критих аквапарків в Європі – це київський «Dream Island». Цікавим є центр розваг «Джунглі» в Харкові, стилізований під тропіки Південної Америки, «Мис Доброї Надії» в Бердянську, задуманий як старовинний замок з екзотичними рослинами, та інші.

У світі вже давно аквапарки вважаються невід'ємними атрибутами здорового способу життя.

II. Визначте рід і число виділених іменників. Випишіть ті з них, які мають обидві форми числа (однину й множину). Доведіть це, змінивши форму іменників (письмово).

60 I. Перекладіть словосполучення українською мовою й запишіть. Чи відбулися зміни в числі іменників?

Золотые часы, узкая дверь, классное собрание, новая мебель, большие хлопоты, полные сутки, ранняя жатва, белые перья.

II. З двома перекладеними словосполученнями (на вибір) складіть усно речення.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
дверь (одн.)	двері (мн.)
жатва (одн.)	жнива (мн.)
сутки (мн.)	доба (одн.)

61 Відгадайте загадки. Визначте число іменників-відгадок. Які з цих слів мають форми тільки однини, а які – тільки множини?

1. Бігли два пси, позадирали носи. 2. По стежині, по дорозі бігти я у них не в змозі, по снігу не йдуть як слід: до вподоби тільки лід. 3. Сама холодна, а інших припікає. 4. Висить сито, не руками звито. 5. Влітку відпочивають, а взимку дітей катають.

62 I. Запишіть іменники в три колонки: 1) ті, що мають форми однини і множини; 2) ті, що мають форми тільки однини; 3) ті, що мають форми тільки множини. Чи розрізняємо рід в іменниках третьої колонки?

Спагети, птаство, долина, штани, молоко, вітер, ворота, Полтава, совість, книга, малювання, Чернівці, канікули, банкомат.

II. З одним словом другої колонки та одним словом третьої (на вибір) складіть речення з однорідними членами.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У науковому стилі іменники в однині вживаємо в значенні множини, якщо ці іменники називають предмет або тварину як представника цілого класу чи виду. **НАПРИКЛАД:** Береза – листяне дерево.

63 Прочитайте речення. До якого стилю мовлення вони належать? Визначте число виділених іменників. Чи можна сказати, що ці слова називають не одну рослину чи тварину, а всіх представників певного класу або виду?

1. **Вовк** – це хижа тварина, яка водиться в лісах. 2. **Кавун** росте в південних регіонах України, бо потребує багато тепла і світла. 3. У відкритий ґрунт **буряк** і **моркву** висівають у квітні-травні.

64 Доведіть, що іменник *змагання* має обидві форми числа: однину і множину. Складіть і запишіть із цим словом два речення так, щоб у першому воно було вжито у формі родового відмінка однини, а в другому – у формі родового відмінка множини.

65 I. Спишіть речення. Над іменниками скорочено надпишіть відмінок і число (де можливо). Підкресліть іменники, що мають форми тільки однини або тільки множини.

1. Жоржини квітнуть жовтим цвітом, кружляють бджоли біля них (*Н. Забіла*). 2. Минає літо, шелестить пожовкле листя (*Т. Шевченко*). 3. У полі спить зоря під колоском і сонно слуха думу колоскову, і сонна тиша сонним язиком шепоче саду сиву колискову (*М. Вінграновський*). 4. Ми юними тоді були, дороги кликали нас в мандри* (*Д. Луценко*). 5. Життя найдужче вирувало на Подолі (*О. Іваненко*).

*Мандри – рос. странствования.

II. Обведіть номери складних речень. Обґрунтуйте вживання в цих реченнях розділових знаків.

66 Відредагуйте усно речення. Скористайтеся поданою нижче рубрикою «Культура мовлення».

1. У мою кімнату купили нову мебель. 2. Ми з друзями часто граємо в шахмати і шашки. 3. Я дуже люблю кататися на коньках. 4. Результат буде відомий через двоє суток.

КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
синє чорнило	сині чорнила
старі меблі	стара мебель
електронний годинник	електронні часи
грали в шахи	грали в шахмати
нові ковзани	нові коньки
три доби	трое суток

§ 8. ВІДМІНКИ ІМЕННИКІВ

Про змінювання іменників за відмінками, про кличний відмінок, а також про утворення форм називного відмінка множини

ПРИГАДАЙМО. Що таке звертання?

67 А. Прочитайте речення.

- Після обіду Валя з'їла **яблуко**.
- З дерева впало велике **яблуко**.

Б. У якому реченні слово **яблуко** вжито в називному відмінку, а в якому – у знахідному?

В. Зробіть висновок про значення називного та знахідного відмінків.

Відмінки Іменники змінюємо за відмінками (рос. падежами). **ПОРІВНЯЙМО:**

РОСІЙСЬКА МОВА	УКРАЇНСЬКА МОВА
Именительный (кто? что?)	Називний (хто? що?)
Родительный (кого? чего?)	Родовий (кого? чого?)
Дательный (кому? чему?)	Давальний (кому? чому?)
Винительный (кого? что?)	Знахідний (кого? що?)
Творительный (кем? чем?)	Орудний (ким? чим?)
Предложный (о ком? о чём?)	Місцевий (на/в кому? на/в чому?)
	Кличний –

Прямий відмінок Називний відмінок називають **прямим**, інші – **непрямими**.

Кличний відмінок В українській мові, на відміну від російської, є **кличний** відмінок. Він існує для вираження форми **звертання** (рос. звательной формы, обращения). **ПОРІВНЯЙМО:**

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
• Люблю тебя, земля моя!	• Люблю тебе, земле моя!
• Сергей, подойди ко мне.	• Сергію, підійди до мене.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Іменник у **кличному** відмінку не буває членом речення.

68 І. Прочитайте за особами гумореску. Доберіть свій варіант заголовка.

НЕ БУЛО ВДОМА

Учитель запитав Андрійка:

– Ти вдома розповів про двійку?

Андрійко похилив чоло:

- Аякже... Все, як наказали!
- І що батьки тобі сказали?
- На жаль, їх вдома не було!

М. Білецький

ІІ. Знайдіть іменники, визначте їх рід, число, відмінок. Поставте усно іменники в початковій формі (називний відмінок однини).

69 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Чи завжди, на вашу думку, потрібно розповідати батькам (друзям) про свої оцінки в школі? Чому?

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Іменник у формі **називного** відмінка означає того, хто виконує дію, і в реченні виступає **підметом**. Іменник у формі **знахідного** відмінка означає предмет, на який спрямована дія, і в реченні виступає **додатком**. **ПОРІВНЯЙМО:**

Н. в.

Зн. в.

- Іде **автомобіль**.
- Ремонтують **автомобіль**.

70 І. Спишіть речення, підкресліть іменники як члени речення та надпишіть над ними відмінок. Яке значення мають ці відмінки?

1. Назар перезавантажив свій комп'ютер. 2. Аліна довго роздивлялася малюнок. 3. Часто згадую рідне місто.

ІІ. Складіть і запишіть два речення з іменником **телефон** так, щоб у першому реченні це слово було вжито у формі називного відмінка, а в другому – знахідного.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Знахідний відмінок виражає повне охоплення предмета дією, а родовий – часткове. **ПОРІВНЯЙМО:**

Знахідний	Родовий
купи сіть (усю)	купи солі (частину)

71 Спишіть сполучення, розкриваючи дужки. Обґрунтуйте вибір однієї з форм. Як ви розрізняєте родовий і знахідний відмінки?

1. Коні попили (воду, води). 2. Діти поїли (кашу, каші). 3. Не забудь купити (хліб, хліба).

72 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Провідмініайте усно словосполучення **цілющий дощ**: один з вас відмінює це словосполучення в однині, а другий – у множині. Перевірте один в одного виконання.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Іменники чоловічого роду **множини в називному** відмінку в українській мові мають закінчення **-и, -і**, а в російській – **-и, -ы**, а також **-а, -я**. **ПОРІВНЯЙМО:**

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
офицер – офицеры	офіцер – офіцери
директор – директорá	директор – директори́
сторож – сторожа́	сторож – сторожі

73 І. Перекладіть подані парами слова українською мовою і запишіть.

Профессор – профессорá; фельдшер – фельдшерá, инспектор – инспекторá; редактор – редакторы.

ІІ. З одним перекладеним іменником у формі називного відмінка множини складіть і запишіть речення.

74 Спишіть речення, розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть іменники як члени речення. Чи потрібно підкреслювати іменники у формі кличного відмінка? Скорочено надпишіть відмінки іменників.

1. Чого ти журишся ромашко чого ти гнешся до землі (О. Донченко). 2. Милуйся Улянко свічками-берізками і прозорим воском кленів і шапками лісових груш (О. Донченко). 3. Моє село земний уклін тобі за молодість і світло отчих стін (Г. Тарасюк).

75 Напишіть оголошення в художньому стилі на одну з поданих тем. Підкресліть використані в тексті іменники та визначте їх відмінки.

1. Про футбольний матч, який має відбутися між командами планет Земля і Марс.
2. Про початок навчання в школі чаклунів.
3. Про збір коштів для створення машини часу.

§ 9. ТИПИ ВІДМІН ІМЕННИКІВ

Про поділ іменників на чотири відміни, а також про іменники твердої, м'якої та мішаної груп

ПРИГАДАЙМО. 1. Що таке закінчення та основа слова? 2. Які є шиплячі приголосні?

76 А. Провідмініайте усно подані іменники.

Висота, човен, гордість.

Б. Чи однакові відмінкові закінчення поданих іменників?

В. Зробіть висновок, як відмінюються іменники – усі однаково чи по-різному.

За особливостями відмінювання іменники поділяють на чотири **відміни** (рос. склонения).

До **I відміни** належать іменники **жіночого й чоловічого** роду, які в називному відмінку однини мають закінчення **-а(-я)**. **НАПРИКЛАД:** робот[а], пісн[я], Ми-кол[а].

До **II відміни** належать:

- іменники **чоловічого** роду, які в називному відмінку однини мають **нульове закінчення** або закінчення **-о**. **НАПРИКЛАД:** Київ[], дядьк[о];
- іменники **середнього** роду, які в називному відмінку однини мають закінчення **-о, -е, -а(-я)**. **НАПРИКЛАД:** сел[о], мор[е].

До **III відміни** належать іменники **жіночого** роду, які в називному відмінку однини мають **нульове закінчення**, а також іменник **мати**. **НАПРИКЛАД:** радіст[ь], ніч[].

До **IV відміни** належать іменники **середнього** роду із закінченням **-а(-я)** в називному відмінку однини, у яких при відмінюванні з'являється **суфікс -ат-(-ят-) або -ен-**. **НАПРИКЛАД:** лош[а] – лошáти, ім'я – імéні.

77 Розгляньте опорні таблиці поділу іменників на відміни в українській і російській мовах. Що спільного й що відмінного ви помітили?

РОСІЙСЬКА МОВА

Склоне- ние	Род	Окончание в И. п. ед.ч.
I	Ж., М.	-а(-я)
II	М.	нулевое
	С.	-о, -е,
III	Ж.	нулевое

УКРАЇНСЬКА МОВА

Від- міна	Рід	Закінчення в Н. в. одн.
I	Ж., Ч.	-а(-я)
II	Ч.	нульове, -о
	С.	-о, -е, -а(-я)
III	Ж.	нульове
IV	С.	-а(-я) (суф. -ат-, -ят-, -ен-)

78 І. Прочитайте іменники в колонках і доведіть, що їх відміни визначено правильно. Доберіть усно до кожної групи по два власних приклади.

I відміна	II відміна	III відміна	IV відміна
вода	завод	ніч	курча*
Ілля	вікно	любов	лоша**

II. Перекладіть усно слова російською мовою. Поміркуйте, чи «збережуть» вони свою відміну в російській мові.

**Курча* – рос. цыплёнок.

***Лоша* – рос. жеребёнок.

79 Запишіть іменники в чотири колонки: 1) I відміна; 2) II відміна; 3) III відміна; 4) IV відміна.

Станція, сайт, курча, листоноша, маестро, море, порося, мати, тіль, ожина, щирість, каченя.

80 ЧОМУ ТАК? І. Поміркуйте, чому не можна віднести до жодної з відмін такі іменники: а) *журі, кіно, кенгуру*; б) *ворота, Суми, жнива, дрова*.

II. Поміркуйте, чому іменник *дівчина* належить до I відміни, *дівчатко* – до II, а *дівча* – до IV.

81 Хто зможе за одну хвилину дібрати й записати чотири іменники IV відміни? А хто добере п'ять таких слів? А хто ще більше?

Групи

Залежно від того, на який приголосний закінчується основа слова, іменники **першої** і **другої** відмін поділяємо на групи.

ГРУПИ ІМЕННИКІВ

Група	Приголосний, на який закінчується основа	Приклади
тверда	твердий, крім шиплячого	<i>весна</i>
м'яка	м'який	<i>місяць</i>
мішана	шиплячий	<i>дощ</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Звук [й] – **м'який**, тому іменники з основою на [й] належать до м'якої групи. **НАПРИКЛАД:** *подія* [под'іа].

82 Випишіть послідовно спочатку іменники твердої групи, а потім – м'якої. Які три іменники не треба виписувати? Чому?

Оздоба, олія, пісня, виставка, смуток, столиця, товариш, Павло, носій, асфальт, інститут, ідилія, доля, сітка, ноша, ущільнення, ожина, коваль, Світязь, плече, келія, Антон, газета.

КЛЮЧ. У кожному виписаному слові підкресліть другу букву. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте народну прикмету передбачення погоди.

Іменники на -ар, -ир, -яр

Іменники II відміни на -ар, -ир, у яких наголос постійно падає на -ар, -ир, належать до твердої групи (*куховáр, мунді́р*); інші – до м'якої (*богати́р – богати́ря*).

До твердої групи також належать іменники *комар, долар, пластир*.

Іменники II відміни на -яр, у яких при відмінюванні наголос переходить з -яр на закінчення, належать до мішаної групи (*школя́р – школяра́, газетя́р – газетяра́*); інші – до твердої (*му́ляр – муляра*).

83 Спишіть іменники, позначте наголоси. У дужках біля кожного слова зазначте відміну.

Бригадир, базар, муляр, комар, друкар, лікар, каменяр, ювіляр, бібліотекар.

Розбір іменника як частини мови

Послідовність розбору

1. Частина мови.
2. Початкова форма (називний відмінок однини).
3. Назва істоти чи неістоти.
4. Власна чи загальна назва.
5. Рід (якщо є), число, відмінок.
6. Відміна, група (для I і II відмін).
7. Синтаксична роль.

Зразок усного розбору

Непорушно стоять високі, пожовклі соняшники (У. Самчук).

Соняшники – іменник, початкова форма *соняшник*; неістота, загальна назва, чоловічий рід, множина, називний відмінок, друга відміна, тверда група; у реченні є підметом.

Зразок письмового розбору

Соняшники – імен., п. ф. *соняшник*, неіст., заг., ч. р., мн., Н. в., II відм., тв. гр., підм.

84 І. Перекладіть текст українською мовою і запишіть. Визначте відміну виділених іменників у російській та українській мовах.

Широкие просторы. Золотистое **поле**. Рожь склоняется* под тяжестью колосьев и колышется**, как море, от жаркого летнего **ветерка**... А над золотистым полем возвышаются **сосны**, освещённые **солнцем**. Шумят на ветру могучие ветви. Дорога вьётся между полями (*О. Туберовская*).

*Склоня́ться – укр. схиля́тися, хилі́тися.

**Колыха́ть – укр. колисáти, хилитáти, коливáти, гойда́ти.

ІІ. Розберіть усно виділені іменники як частину мови, розбір двох з них запишіть (на вибір).

§ 10. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ І ВІДМІНИ

Про відмінкові закінчення іменників, синонімічність деяких закінчень і про грамотність

ПРИГАДАЙМО. Коли пишемо е, а коли – о у відмінкових закінченнях іменників?

85 Розгляньте зразки відмінювання іменників І відміни. На основі спостереження розкажіть про закінчення цих іменників в орудному й кличному відмінках однини. У яких відмінках спостерігаємо чергування приголосних?

	ОДНИНА			
	Тверда група	М'яка група		Мішана група
Н.	книга	надія	пісня	площа
Р.	книги	надії	пісні	площі
Д.	книзі	надії	пісні	площі
Зн.	книгу	надію	пісню	площу
Ор.	книгою	надією	піснею	площею
М.	на/у книзі	на/у надії	на/у пісні	на/у площі
Кл.	книго	надіє	пісне	площе

	МНОЖИНА			
	Тверда група	М'яка група		Мішана група
Н.	книги	надії	пісні	площі
Р.	книг	надій	пісень	площ
Д.	книгам	надіям	пісням	площам
Зн.	книги	надії	пісні	площі
Ор.	книгами	надіями	піснями	площами
М.	на/у книгах	на/у надіях	на/у піснях	на/у площах
Кл.	книги	надії	пісні	площі

86 І. Перекладіть усно текст українською мовою. Що нового для себе ви дізналися? Визначте вид зв'язку речень у тексті (паралельний чи послідовний).

ЭЙФЕЛЕВА БАШНЯ

Эйфелева башня* – символ Парижа. Она была построена в 1889 году Александром Эйфелем и служила парадным входом на Всемирную выставку. Многие французы возмущались** тем, что в сердце Парижа установлена «эта никому не нужная и чудовищная Эйфелева башня», требовали её снести. Однако прошло более ста лет, и споры утихли. Выполнив роль великолепной рекламы нового строительного материала – металла, башня стала визитной карточкой французской столицы (*Из журнала*).

Ейфелева вежа в Парижі

*Ба́шня – укр. вежа, ба́шта.

**Возму́щаются – укр. обурюва́тися.

ІІ. Випишіть із тексту іменники І відміни (українською мовою), виділіть у них закінчення, визначте усно їх відмінок і групу. До якої відміни належать ці самі іменники в російській мові?

87 ПОСТІЛКУЙТЕСЯ. У якій країні світу ви мрієте побувати? Яке місто цієї країни вас приваблює найбільше? Що там можна побачити?

Ор. в.
однини

В орудному відмінку однини іменники І відміни твердої групи мають закінчення **-ою**, а м'якої та мішаної – **-єю** (після голосного й апострофа – **-єю**).
ПОРІВНЯЙМО:

Тверда група: -ою	М'яка й мішана групи: -єю(-єю)
<i>липа – липою</i>	<i>вишня – вишнею; шия – шиєю</i>

Ор. в.
множини

В орудному відмінку множини поодинокі іменники І відміни мають паралельні закінчення: **-ами** (**-ями**) та **-ми**. **НАПРИКЛАД:** *сльозáми й слізьмí; свін'я́ми й свін'ьмí.*

ОРФОГРАМА

Букви *о, е (є)* в закінченнях орудного відмінка іменників І відміни

88 І. Поставте іменники у формі орудного відмінка однини й запишіть. Виділіть закінчення та обґрунтуйте написання.

ЗРАЗОК. *Площа – площею.*

Круча, межа, **сльоза**, **свиня**, робота, рілля, сім'я, пісня, тиша, мрія, краса, долоня, лінія.

ІІ. Виділені іменники поставте усно у формі орудного відмінка множини. Наведіть паралельні форми.

89 ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ. Уявіть, що до вас у гості приїхав знайомий, який проживає в іншому населеному пункті. Ви вирішили провести йому екскурсію вулицями вашого міста (села). Поставте усно словосполучення у формі орудного відмінка однини.

Тиха вулиця, проїжджа частина, велика площа, нова бруківка, затишна кав'ярня, липова алея, триповерхова школа, дерев'яна церква, нова перукарня.

Р. в. множини

У **родовому** відмінку множини більшість іменників І відміни мають **нульове закінчення**. **НАПРИКЛАД:** *топіль, меж, мрій, вішень*. В окремих словах виступає закінчення **-ів** або **-ей**: *суддів, бабів* (і *баб*), *губів* (і *губ*), *легенів* (і *легень*), *статей, сімей, мишей* та ін.

90 Спишіть сполучення, ставлячи подані в дужках іменники у формі родового відмінка множини. Виділіть закінчення.

Написав кілька (стаття), вивчили багато (пісня), у сараї немає (миша), обстежили кілька (сім'я), у саду немає (яблуна), дійшли до (тополя), Ігор не боїться (змія), нарвали (вишня).

Кл. в. однини

У **кличному** відмінку однини іменники І відміни мають такі закінчення:

- **-о** – іменники **твердої** групи (*Ганно, Миколо*);
- **-е** – іменники **м'якої** та **мішаної** груп (*Ілле, круче*);
- **-є** – іменники **м'якої** групи після голосного та апострофа (*Наталіє, Маріє, мріє*);
- **-ю** – деякі іменники **м'якої** групи з **пестливим** значенням (*матусю, доню, Галю, Наталю*).

91 І. Запишіть іменники у формі кличного відмінка однини. Виділіть закінчення, поясніть написання.

Жінка, Олена, Аліна, хата, земля, Ілля, пісня, душа, листоноша, мрія, Юлія, Наталія, матуся, Галя, доня, Таїса, Микола.

ІІ. З одним іменником у формі кличного відмінка (на вибір) складіть і запишіть речення.

92 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою слова. Визначте групу свого іменника, провідмінійте його усно в однині та множині. Перевірте один в одного виконання.

1. Дорога. 2. Груша.

93 І. Спишіть речення, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі. Зазначте над цими іменниками відмінок. Поясніть написання.

1. Заспівай мені, (**бабуся**), тиху колискову (*О. Білозір*). 2. Літо перелітую, **осінь** перейду, (**вишня**) білітиму в зимньому саду (*Т. Коломієць*). 3. На рівній (*дороба*) і кінь розумний (*Нар. творчість*). 4. Завирували під сонною (*круча*) світлі кринички (*В. Раєвський*). 5. І всміхнуться сині очі од (*пісня*) моїх (*В. Сосюра*).

ІІ. Запишіть виділені іменники фонетичною транскрипцією. Назвіть букви, вимовте звуки.

§ 11. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ ІІ ВІДМІНИ

Про відмінкові закінчення іменників, синонімічність деяких закінчень та про грамотність

94 Розгляньте зразки відмінювання іменників ІІ відміни. На основі спостереження розкажіть про закінчення цих іменників в орудному та кличному відмінках однини. У яких відмінках іменники мають паралельні закінчення?

	ОДНИНА			
	Тверда група		М'яка група	Мішана група
Н.	озеро	батько	край	читач
Р.	озера	батька	краю	читача
Д.	озеру	батькові, батьку	краєві, краю	читачеві, читачу
Зн.	озеро	батька	край	читача
Ор.	озером	батьком	краєм	читачем
М.	на/в озері	на/у батькові, батьку	на/у краї, краю	на/у читачеві, читачу, читачі
Кл.	озеро	батьку	краю	читачу

	МНОЖИНА			
	Тверда група		М'яка група	Мішана група
Н.	озэра	батьки	краї	читачі
Р.	озер	батьків	країв	читачів
Д.	озерам	батькам	краям	читачам
Зн.	озера	батьків	краї	читачів
Ор.	озерами	батьками	краями	читачами
М.	на/в озерах	на/у батьках	на/у краях	на/у читачах
Кл.	озера	батьки	краї	читачі

95 І. Перекладіть усно текст українською мовою і випишіть іменники II відміни. Виділіть закінчення цих іменників, визначте їх відмінок і групу. До якої відміни належать ці самі іменники в російській мові?

Вуд вытащил из кармана* несколько мячиков для обычного гольфа. Уже через пару минут мячики поднялись в воздух. Вуд начал кидать мяч за **мячом**, посылая их с максимальной силой и в самых разных направлениях, чтобы Гарри учился их **ловить**. Гарри поймал все мячи, и Вуд был в восторге** (*Дж. Ролинг*).

*Карма́н – укр. кишéня.

**Востóрг – укр. захо́плення, за́хват.

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в обох мовах.

Д. в. однини У **давальному** відмінку однини більшість іменників II відміни **чоловічого** роду мають **паралельні** закінчення: **-ові, -еві(-єві)** та **-у(-ю)**. **ПОРІВНЯЙМО:**

Тверда група: -ові, -у	М'яка група після приголосного та мішана: група -еві, -у(-ю)		М'яка група після голосного й апострофа: -єві, -ю
батькові батьку	товаришеві товаришу	учителеві учителю	Андрієві Андрію

Паралельні закінчення мають також деякі іменники **середнього** роду. **НАПРИКЛАД:** **містові** й **місту**, **дитякові** й **дитяку**.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Щоб уникнути одноманітних відмінкових закінчень, спочатку вживаємо закінчення **-ові, -еві(-єві)**, а тоді – **-у(-ю)**. **НАПРИКЛАД:** **панові** директору, **Василеві** Симоненку.

М. в. однини

У **місцевому** відмінку однини деякі іменники II відміни мають паралельні закінчення. **НАПРИКЛАД:** **на робітників** й **на робітнику**; **на коневі** й **на коні**; **у гаї** й **у гаю**.

96 Складіть і запишіть по одному реченню з іменником **директор** у формі давального й місцевого відмінків однини.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
директору	директору
	директорові

97 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою сполучення слів. Прочитайте їх один одному, ставлячи подані в дужках іменники у формі давального відмінка однини.

Для першого учасника. Подарувати (добродій Василь), надіслати повідомлення (друг Андрій), допомогти (учитель Назар Федорович).

Для другого учасника. Привітання (Герой України Володимир Кличко), подякувати (брат Сергій), зателефонувати (Василь Олександрович).

Ор. в. однини

В **орудному** відмінку однини іменники II відміни **твердої** групи мають закінчення **-ом**, а **м'якої** та **мішаної** (крім середнього роду на **-я**) – **-ем(-єм)**.

НАПРИКЛАД: **краном, кущем, Василем, солов'єм**.

Іменники середнього роду на **-я** мають закінчення **-ям**.

НАПРИКЛАД: **життям, обличчям**.

Ор. в. множини

Деякі іменники в **орудному** відмінку множини мають паралельні закінчення: **-ами(-ями)** та **-ми**. **НАПРИКЛАД:** **ко́нями** й **кі́ньми**, **колі́нами** й **колі́ньми**, **крі́лами** й **крі́льмі**. Іменники **очі, плечі** мають форми **очима, плечима**.

ОРФОГРАМА

Букви **о, е(є)** в закінченнях давального й орудного відмінків однини іменників II відміни

98 І. Запишіть іменники у формі орудного відмінка однини. Виділіть закінчення. Обґрунтуйте написане.

Садівник, циркач, іній, вершник, журавель, соловей, плащ, ячмінь.

II. Серед поданих іменників назвіть ті, які є назвами істот.

99 І. Запишіть іменники у формі орудного відмінка множини. Наведіть паралельні форми (де можливо).

Кінь, чобіт, крило, плече, око, обличчя, слухач.

ІІ. З одним іменником у формі орудного відмінка множини складіть усно речення.

У **кличному** відмінку однини іменники ІІ відміни **чоловічого** роду мають закінчення **-у(-ю)** або **-е**. Закінчення **-ю** притаманне іменникам **м'якої** групи.
НАПРИКЛАД: *брату, батьку, Андрію, друже, хлопче.*

100 І. Запишіть іменники у формі кличного відмінка однини.

Батько, добродій, однокласник, край, Дніпро, козак, Київ, Херсон, друг, Павло, Андрій, Василь, Сергій, Юрій, хлопець, син, Ігор, місяць.

ІІ. З одним іменником у кличному відмінку (на вибір) складіть усно речення.

101 Пригадайте, як визначити групу іменників на **-ар (-яр), -ир** (§ 9). Визначте групу іменників і запишіть їх у формах родового і кличного відмінків однини.

Лікар, столяр, ветеринар, шахтар, кобзар, рицар, школяр.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У **місцевому** відмінку множини іменники І та ІІ відмін мають закінчення **-ах(-ях)**. **ПОРІВНЯЙМО:**

ПРАВИЛЬНО	НЕПРАВИЛЬНО
читати по складах	читати по складам

102 І. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Над іменниками ІІ відміни надпишіть їхній відмінок. Обґрунтуйте написання.

1. І вишні по садк(ам,ах) стояли з рушниками, чекали на сватів, які давно вже йшли (Є. Гуцало). 2. На землю по зоряних сход(ам,ах) задуманий вечір зійшов (В. Сосюра). 3. Гей, Іван(у,е), пора нам сідлати коня і збиратись мерщій у дорогу (М. Петренко). 4. Дош(е,о)м пахучим день промок (М. Стельмах). 5. Небо над зеленим га(є,йо)м рідний край вітає з урожа(є,йо)м (В. Сосюра).

ІІ. Доберіть синоніми до виділених іменників.

І ТАКЕ БУВАЄ

пійшла королевою і... одразу програла.

Поміркуйте, чому програла дівчинка, хоча Сашко підказав правильно.

Якось Сашко спостерігав за грою в шахи двох дівчаток-шестикласниць. Коли одна з них опинилася в скрутному становищі, Сашко підказав правильний хід: «Ходити королеві». Дівчинка

§ 12. ЗАКІНЧЕННЯ ІМЕННИКІВ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ В РОДОВОМУ ВІДМІНКУ ОДНИНИ

Про те, які іменники ІІ відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини мають закінчення **-а(-я)**, а які – **-у(-ю)**

103 А. Прочитайте іменники у формі родового відмінка однини.

екрана	гурту
самоката	туману
піджака	грому

Б. Слова якої колонки означають назви конкретних предметів, а якої – збірних понять чи явищ природи?

В. Зробіть висновок, які іменники в родовому відмінку однини мають закінчення **-а**, а які – **-у**.

Закінчення іменників ІІ відміни чоловічого роду в родовому відмінку однини

Закінчення -а(-я) мають іменники, які означають:	Закінчення -у(-ю) мають іменники, які означають:
а) назви осіб, імена, прізвища: <i>товариша, Мороза</i> (прізвище); б) назви тварин і дерев: <i>ведмедя, дуба</i> ; в) назви предметів: <i>ножа, воза, малюнка</i> ; г) назви населених пунктів: <i>Києва, Парижа</i> ; г) інші географічні назви з наголосом у Р. в. на закінченні: <i>Дніпра, Дністра</i> ; д) назви мір довжини, ваги, часу, місяців, днів тижня, грошових знаків: <i>кілограма, жовтня, вікторка, долара</i> ; е) назви машин і їх деталей: <i>комбайна, мотора</i> ; є) терміни, які означають елементи будови чогось, конкретні предмети, геометричні фігури: <i>атома, радіуса, ромба</i> ; ж) українські за походженням терміни: <i>відмінка, додатка</i> ; АЛЕ: <i>виду, роду</i>	а) речовину, масу, матеріал: <i>азоту, меду, борщу, піску</i> ; АЛЕ: <i>хліба</i> ; б) збірні поняття: <i>ансамблю, лісу, гаю, полку</i> ; в) назви купових і трав'янистих рослин: <i>барвінку, звіробою</i> ; г) назви будівель, приміщень та їх частин: <i>вокзалу, коридору</i> ; АЛЕ: <i>гаража, хліва, млина</i> ; г) назви установ, організацій: <i>інституту, комітету</i> ; д) місце, простір тощо: <i>яру, майдану, світу</i> ; АЛЕ: <i>ярка, ліска, ставка</i> ; е) явища природи: <i>вітру, морозу</i> ; е) назви почуттів: <i>болю, страху</i> ; ж) назви процесів, властивостей, абстрактних понять: <i>бігу, крику, спорту</i> ; з) літературознавчі терміни: <i>сюжету, роману</i> ; и) назви ігор і танців: <i>тенісу, вальсу</i> ; АЛЕ: <i>гопака</i> ; і) географічні назви (крім зазначених у першій колонці): <i>Бугу, Криму, Світязю, Кавказу, Дону</i>

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У низці іменників зміна закінчення впливає на значення слова. **НАПРИКЛАД:** листопада (місяць) – листопаду (падолист); каменя (одна штука) – каменю (збірне, матеріал); Рима (місто) – Риму (Римська імперія).

ОРФОГРАМА

Букви а(я), у(ю) в закінченнях родового відмінка однини іменників II відміни

104 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в родовому відмінку однини подані парами іменники мають різні закінчення.

- ✓ морозу – Мороза;
- ✓ Люксембургу – Люксембурга;
- ✓ балу – бала;
- ✓ Бугу – Дністра;
- ✓ Криму – Чернігова.

105 I. Прочитайте іменники у формі родового відмінка однини. Обґрунтуйте правопис їх закінчень. Доберіть усно по одному власному прикладу до кожної групи слів.

1. Дмитра, ясеня, ноутбука, банкомата, холодильника, Львова, Дністра, метра, квадрата.

2. Квасу, оркестру, щавлю, магазину, університету, луку, урагану, жалю, ремонту, роману, хокею, суходолу, Донбасу.

II. З двома іменниками (на вибір) складіть і запишіть речення.

106 Поставте іменники у формі родового відмінка однини. Запишіть їх у дві колонки: 1) із закінченням -а(-я); 2) із закінченням -у(-ю). Правильність написання перевірте за орфографічним словником.

Харків, Париж, Крим, Крит, Китай, Донець (річка), туман, футбол, холод, монітор, чотирикутник, метр, ансамбль, ставок, вальс, долар, дим, бензин, грім, страх.

107 I. Перекладіть сполучення українською мовою й запишіть. Зробіть висновок про відповідність відмінкових закінчень.

Сила ветра, шахтёры Донбасса, приехал из Луганска, берег Днепра, много песка, много снега, возле сада, посевы ячменя, одного сантиметра.

II. З одним перекладеним сполученням складіть і запишіть просте речення.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Деякі іменники II відміни в родовому відмінку можуть мати паралельні закінчення. Це залежить від наголосу. **НАПРИКЛАД:** мостá – мóсту, дворá – двóру, столá – стóлу.

108 Спишіть речення, ставлячи подані в дужках іменники у формі родового відмінка однини. Виділіть у цих словах закінчення та усно обґрунтуйте написання.

1. Клені обсіпаються від найменшого (подих*) (вітерець) (О.Донченко). 2. Рибалки набрали сухого (очерет), збудували отаманський курінь (І. Нечуй-Левицький). 3. Мене до тебе принесе з (папір) зроблений літак (Д. Павличко). 4. Для доброго (бджолар) немає поганого (рік) (Нар. творчість). 5. Вузька дорога одразу за селом пірнає в ранковий розлив (туман) (Д. Прилюк). 6. Після (дощ) гостріше пахнуть квіти (В. Сосюра). 7. Тече вода з-під (явір) ярмом на долину (Т. Шевченко).

*Подих – рос. дуновение.

І ТАКЕ БУВАЄ

– Я поїду на екскурсію до Риму, – повідомляє Світлана однокласниці.

– Але це неможливо, – заперечила Іринка. – Стародавньої Римської імперії давно немає.

Хіба що ти винайшла машину часу.

– Та ні, я маю намір відвідати столицю сучасної Італії – Рим.

Поясніть, чому сталося непорозуміння між дівчатами.

§ 13. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ III ТА IV ВІДМІН

Про відмінкові закінчення іменників, синонімічність деяких закінчень і про грамотність

ПРИГАДАЙМО. За яких умов подовжуються приголосні в іменниках жіночого роду?

109 Розгляньте зразки відмінювання іменників III відміни. На основі спостереження розкажіть про закінчення цих іменників у формі орудного відмінка однини, а також у формі родового й місцевого відмінків множини.

	ОДНИНА	МНОЖИНА
Н.	піч	пéчі
Р.	пéчі	печéй
Д.	пéчі	печáм
Зн.	піч	пéчі
Ор.	піччю	печáми
М.	на/у пéчі	на/у печáх
Кл.	пéче	пéчі

	ОДНИНА	МНОЖИНА
Н.	мати	матері
Р.	матері	матерів
Д.	матері	матерям
Зн.	матір	матерів
Ор.	матір'ю	матерями
М.	на/у матері	на/у матерях
Кл.	мати	матері

110 I. Прочитайте текст. Визначте його основну думку.

– Де ти взялося на мою голову? – пирскало трухляве сире Поліно в печі. – Ще якийсь день полежало б у траві в тіні, милуючись білим світом...

– Даремно проклинаєш мене, – загоготіло гаряче Полум'я. – Хіба не краще, спалахнувши, за одну мить віддати людям усе тепло, аніж, обростаючи мохом, роками гнити в глухомані? (І. Власенко).

II. Знайдіть у тексті іменники III відміни. Визначте їх відмінок і закінчення.

111 За поданим вище зразком відмінювання слова *ліч* провідмініайте письмово іменник *подорож* (в однині й множині). Виділіть закінчення.

Ор. в.
однини

В **орудному** відмінку однини в іменниках III відміни, основа яких закінчується одним приголосним (крім губного та [р]), відбувається **подовження** приголосних. **НАПРИКЛАД:** *ніч* – *ніччю*, *подорож* – *подорожжю*. Якщо ж основа закінчується сполученням приголосних чи на губний приголосний або на [р], то **подовження не відбувається**. **НАПРИКЛАД:** *мудрість* – *мудрістю*, *любов* – *любов'ю*, *глазур* – *глазур'ю*.

ОРФОГРАМА

Подвоєні букви

112 Запишіть іменники у формі орудного відмінка однини. Поясніть написання.

Деталь, велич, Керч, радість, педаль, неповторність, щирість, мати, ніч, паморозь, глазур, синь, любов.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ
ночью	ніччю
тенью	ті́нню
любовью	любов'ю

113 Спишіть речення, ставлячи подані в дужках іменники у формі орудного відмінка однини. Підкресліть ці іменники як члени речення.

1. Акації стояли саме в цвіту, завітчані (безліч) білих китиць (І. Нечуй-Левицький). 2. Своєю (радість) й (печаль), як (хліб-сінь), поділись (М. Сингаївський). 3. Осокори за (даль) далекою підпирають в степу небосхил (В. Симоненко). 4. (Паморозь) взявся Чумацький Шлях (П. Дорошко). 5. Заспівали соловейки по садах над (Рось) (І. Нечуй-Левицький). 6. З вітром не змагайся, за (тінь) не ганяйся (Нар. творчість).

114 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому іменники першого рядка належать до II відміни, хоч і мають суфікс *-ят-*, а другого – до IV. Звірте свою відповідь з поданим нижче міркуванням.

1. Поросятко, орлятко – II відміна.

2. Порося, орля – IV відміна.

МІРКУЙМО. Іменник *поросятко* має суфікс *-ят-* уже у формі називного відмінка. Особливістю ж іменників IV відміни є те, що цей суфікс з'являється при відмінюванні (*порося* – *поросяти*).

115 Розгляньте зразки відмінювання іменників IV відміни. На основі спостереження розкажіть про закінчення цих іменників у формі родового й орудного відмінків. У яких відмінках можливі паралельні закінчення?

	ОДНИНА		МНОЖИНА	
Н.	лоша́	ім'я	лоша́та	іме́на
Р.	лоша́ти	і́мені, ім'я	лоша́т	іме́н
Д.	лоша́ті	і́мені	лоша́там	іме́нам
Зн.	лоша́	ім'я	лоша́та, лоша́т	іме́на
Ор.	лоша́м	і́менем, ім'ям	лоша́тами	іме́нами
М.	на/у лоша́ті	на/в і́мені	на/у лоша́тах	на/в іме́на́х
Кл.	лоша́	ім'я	лоша́та	іме́на

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Більшість іменників IV відміни відмінюються як іменник *лоша*. Як іменник *ім'я* відмінюються тільки *плем'я* та *сім'я* (насіння).

116 I. Прочитайте речення. Доведіть, що виділені іменники належать до IV відміни. Визначте усно їх відмінок і закінчення.

1. Мале **орля**, та високо літає. 2. **Оленя** підійшло близько до дітей. 3. Бабуся дає **качатам** теплу воду.

II. Користуючись поданою нижче таблицею, зіставте виділені іменники в українській і російській мовах.

РОСІЙСЬКОЮ	УКРАЇНСЬКОЮ	
II відміна	II відміна	IV відміна
орлёнок	орлятко	орля, орленя
олёненок	оленятко	оленя
утёнок	каченятко	кача́, каченя
жеребёнок	лошатко	лоша

Зн. в.
множини

У **знахідному** відмінку множини іменники IV відміни, що означають назви **тварин**, мають паралельні форми. **ПОРІВНЯЙМО:**

Назви людей	Назви тварин
бачив хлоп'ят	бачив левенят (і левенята)
бачив дівчат	бачив ягнят (і ягнята)

Ор. в.
однини

В **орудному** відмінку однини іменники із суфіксом **-ен-** мають паралельні форми. **НАПРИКЛАД:** *іменем* й *ім'ям*, *племенем* і *плем'ям*.

117 І. Запишіть іменники в родовому відмінку однини. Виділіть суфікси, які з'являються при цьому.

ЗРАЗОК. *Козеня – козеня́ти.*

Ягня, кача, **плем'я**, **курча**, оленя, орля, вовча, собача́, дівча, дитя.

II. Виділені іменники запишіть у формах знахідного й орудного відмінків однини та множини.

118 Складіть усно твір (6–8 речень) на одну з поданих тем, використавши виділений іменник у різних відмінках.

ТЕМИ: «Як діти лікували **лелеча**», «Яке воно було, те **лисеня**».

§ 14. ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ, ЩО МАЮТЬ ФОРМУ ТІЛЬКИ МНОЖИНИ

Про відмінкові закінчення іменників, синонімічність деяких закінчень та про грамотність

119 А. Прочитайте фразеологізми. Визначте число виділених іменників.

1. **Вилами** по воді писано. 2. Наламати **дров**. 3. Дивитися як баран на нові **ворота**.

Б. Чи можуть виділені іменники мати форму однини та чи розрізняється в них рід?
В. Зробіть висновок про особливості таких іменників.

Р. відмінок

В українській мові є іменники, що мають форму **тільки множини**. **НАПРИКЛАД:** *ворота, окуляри, гроші*. У **родовому** відмінку такі іменники мають одне з таких закінчень:

-ів(-їв)	-ей	нульове
<i>окулярів, опадів, хитрощів, сходів</i>	<i>саней, грошей, дверей, курей</i>	<i>воріт, чобіт, дров, Карпат</i>

Ор.
відмінок

В **орудному** відмінку такі іменники здебільшого мають закінчення **-ами(-ями)**. **НАПРИКЛАД:** *окулярами, опадами, вилами, граблями*.

Ор.
відмінок

В окремих словах виступає закінчення **-ми**: *гусьмі*. Деякі іменники мають **паралельні форми**: *двері́ма* й *двермі́*; *воро́тами* й *ворітьмі́*; *гроші́ма* й *грішми*; *саня́ми* й *саньмі́*; *штана́ми* й *штаньмі́*.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

В іменниках, що мають форму тільки множини, рід не розрізняють. Такі іменники не належать до жодної з відмін.

120 І. Перекладіть і запишіть речення українською мовою. Підкресліть іменники, що мають форму тільки множини. Позначте в них закінчення та визначте їх відмінок.

1. Враг стоял у **ворот**. 2. Нежелательно топить камин **дровами** хвойных пород. 3. Кто не умеет управлять деньгами, не удержит их. 4. Удивительное путешествие Нильса с дикими гусями. 5. Производство* саней для лучших гонщиков поставлено почти на научную основу.

*Производство – укр. виробництво.

II. Порівняйте вимову й написання виділених слів в українській і російській мовах.

121 І. Запишіть іменники у формі родового та орудного відмінків. Виділіть закінчення. Наведіть, де можливо, паралельні форми. Правильність виконання перевірте за орфографічним словником.

Штани, гроші, сани, гуси, кури, окуляри, ворота, канікули, Черкаси, макарони, граблі.

II. З двома словами (на вибір) у формі непрямого відмінка складіть і запишіть речення.

122 Провідмініайте письмово іменники *двері* й *Карпати*. Виділіть закінчення.

123 **ЖИТТЄВА СИТУАЦІЯ.** Уявіть, що ви на сільському дворі допомагаєте по господарству. Прочитайте речення, ставлячи подані в дужках іменники в потрібній формі.

1. Я насипав зерна (кури). 2. Я прижену (гуси). 3. Чи вистачить цих (дрова)? 4. Я приберу сіно (граблі).

124 Виконайте завдання одного з варіантів.

ВАРІАНТ А. Складіть невеликий текст-опис на тему «*Карпати*». Використайте назву цієї гірської системи в непрямих відмінках.

ВАРІАНТ Б. Складіть невеликий діалог (5–6 реплік) про уявну подорож до одного з міст: Суми, Чернівці, Черкаси. Використайте назву обраного міста в непрямих відмінках.

§ 15. НЕЗМІНЮВАНІ ІМЕННИКИ

Про іменники, які не змінюють своєї форми, про визначення роду таких слів і взагалі про культуру мовлення

125 А. Визначте відмінок виділених іменників.

1. Максим підійшов до клітки з маленьким **шимпанзе**. 2. Літак почав випускати **шасі**. 3. Бабуся приготувала на обід **пюре**. 4. Невдовзі відкриють нову станцію **метро**.

Б. Що вам допомогло в цьому? Спробуйте провідняти ці іменники. Чи змінили вони свою форму? В. Зробіть висновок про особливості незмінюваних іменників.

Відмінок

Незмінювані іменники мають для всіх відмінків ту саму форму. Відмінок цих іменників визначаємо за допомогою питання.

НАПРИКЛАД:

Р. в. Зн. в.
соус до **пюре**, приготувати **пюре**,
М. в.
покласти на **пюре**.

Н. пюре
Р. пюре
Д. пюре
Зн. пюре
Ор. пюре
М. пюре
Кл. пюре

Групи слів

До незмінюваних іменників належать:

- деякі іменники іншомовного походження, зокрема з кінцевим наголошеним голосним: *кіно, фойє, журі, ательє, трюмо, кенгуру, Марокко* та ін. АЛЕ: *пальто, пальта, в пальті*;
- жіночі прізвища на приголосний та -о: *Олійник* Світлана, *Коваленко* Катерина; а також російські прізвища на -их, -ово: *Черних, Острово*;
- деякі аббревіатури: *ЮНЕСКО, ЄС*.

126 Прочитайте речення. Визначте відмінок та синтаксичну роль іменника *метро* в кожному з них.

1. Метро – один з найзручніших видів міського транспорту. 2. Не кожне місто має метро. 3. Київ може пишатися своїм метро. 4. Ми швидко доїхали на метро. 5. Київському метро вже більше п'ятдесяти років.

127 Запишіть послідовно іменники у дві колонки: 1) змінювані; 2) незмінювані.

Вересень, кашне, Індія, ситро, шимпанзе, траса, поні, Руслан, кіно, яблуна, леді, краса.

КЛЮЧ. Підкресліть перші букви іменників першої колонки. Якщо ви правильно виконали завдання, то з підкреслених букв прочитаєте відгадку на загадку «Цілий день крильми махає, та в небо не злітає».

128 Складіть і запишіть по одному реченню з поданими іменниками так, щоб ці слова стояли в непрямому відмінку. Надпишіть відмінок цих іменників.

Кіно, радіо, таксі, авокадо.

129 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви зайшли до кафе. Зверніться до офіціанта, щоб замовити три страви із запропонованого меню.

МЕНЮ

✓ Капуцино	✓ Ескімо
✓ Какао	✓ Картопля фри
✓ Сік манго	✓ Салат олів'є
✓ Желе	✓ Пістечко безе

130 Прочитайте речення, ставлячи подані в дужках прізвища в потрібній формі.

1. Листи для Сергія (Нестеренко) та Людмили (Петренко). 2. Покличте Надію (Олійник). 3. Подарунок для Олександра (Васильчук). 4. Привітали з ювілеєм Жанну (Васильчук). 5. Зустрілися з Тетяною (Минайло).

Рід іменника

Рід незмінюваних іменників визначаємо так:

- слова, що називають чоловіків (*мосьє*), належать до чоловічого роду, а слова, що називають жінок (*місіс, мадам*), – до жіночого;
- назви тварин належать переважно до чоловічого роду: *поні, шимпанзе, колібри*. АЛЕ: *цеце* (муха) – ж. р.; *івасі* (риба) – ж. р.; *кенгуру* – ч. і ж. роду;
- назви неістот належать до середнього роду: *рагу, соло, шасі, депо*. АЛЕ: *саламі* (ковбаса), *кольрабі* (капуста), *боржомі* (вода) – ж. роду;
- рід географічних назв, назв газет, журналів визначаємо за загальною назвою. **НАПРИКЛАД:** *Туансе* – с. р. (бо це місто); *Кіліманджаро* – ж. р. (бо це гора);
- рід аббревіатур визначаємо за родом основного слова. **НАПРИКЛАД:** *сучасна АЕС* – ж. р. (атомна електростанція; основне слово – *станція*).

131 Перекладіть усно словосполучення українською мовою. Доведіть, що вжиті в них іменники є незмінюваними. До якого роду належать ці слова в обох мовах?

Интересное интервью, жёлтый какаду, быстрое метро, трамвайное депо, непреклонное* жюри, маленький шимпанзе, вкусное эскимо, чёрное пианино.

*Непреклонный – укр. непохитний, незламний.

132 І. Утворіть словосполучення, дібравши до поданих іменників прикметники, і запишіть. У дужках зазначте рід іменника.

ЗРАЗОК. Шимпанзе – кмітливий шимпанзе (ч. р.).

Поні, мадам, Міссісіпі (річка), колібрі, Капрі (острів), метро, тріо, Туапсе (місто), танго, піаніно, журі.

II. Складіть і запишіть два речення з утвореними словосполученнями (на вибір).

133 Відредагуйте письмово словосполучення.

Балакуче какаду, смачний капучино, спортивний кімоно, красиве поні, багатолюдний Токіо (місто), новий СТО*.

*СТО – станція технічного обслуговування.

134 І. Прочитайте виразно вірш уголос. Чим він повчальний для нас? Поміркуйте, для чого потрібно вивчати граматику.

У ЗООПАРКУ

Гукає Ігор до Дмитра:
– Дивись, якенна кенгурА!
Дмитро сміється:
– Ой, умру! Не кенгурА, а кенгурУ!
– А он із клітки вигляда
Папуга жовтий – какадА!
Друг знову в сміх:
– Ой, упаду! Не какадА, а какадУ!
Відразу видно, братику,
Що ти не вчиш граматику.

П. Ребро

II. Знайдіть у вірші незмінювані іменники та визначте їх відмінок і рід.

135 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви з кимось із рідних чи друзів перебуваєте в супермаркеті й радитеся щодо покупок. Складіть діалог (5–8 реплік), можливий у цій ситуації, використавши щонайменше два з поданих словосполучень.

- ✓ апельсинове ситро
- ✓ корисна боржомі
- ✓ смачна салямі
- ✓ велика івасі

- ✓ соковите манго
- ✓ м'яке авокадо
- ✓ свіжа броколі
- ✓ шоколадне ескімо

136 І. Запишіть словосполучення, добираючи правильне закінчення.

Лікувальн(ий/а/е) алое, надокучлив(ий/а) цеце, кумедн(ий/а) колібрі, картоплян(ий/е) пюре, кольоров(ий/е) драже, красив(ий,е) Токіо, трамвайн(ий/е) депо, десятиденн(ий/е) турне, холодн(ий/а/е) боржомі, повновод(ий/а) Конго, яскрав(ий/е) Баку (місто), маленьк(ий/а) шимпанзе, смачн(ий/а/е) путасу, сучасн(ий/а/е) ВНЗ*.

*ВНЗ – вищий навчальний заклад.

II. Складіть усно речення з одним поданим словосполученням.

§ 16. СТИЛІСТИЧНА РОЛЬ СЛОВОТВІРНИХ ЗАСОБІВ ІМЕННИКІВ

Про стилістичні функції іменників, утворених за допомогою певних префіксів і суфіксів або способом складання

137 А. Поміркуйте, яке речення більш експресивне, виразне.

За лісом тече річка. | За лісочком тече річечка.

Б. Завдяки яким словам досягнуто виразності у визначеному реченні? За допомогою яких суфіксів утворено ці слова?

В. Зробіть висновок про стилістичну роль окремих суфіксів іменників.

Стилістичне забарвлення суфіксів іменників

Суфікси	Особливості суфіксів	Приклади
-ість, -ств(о), -цтв(о), -зтв(о), -от(а), -анн(я), -енн(я), -інн(я), -тт(я), -ізм (-їзм), -изм та ін.	Утворюють слова з абстрактним, узагальнювальним значенням, назви опредмеченої дії. Характерні для наукового, офіційно-ділового, публіцистичного стилів	громадськість, людство, збирання, реалізм
-ок-, -очок-, -ичок-, -очк-, -оньк-, -еньк-, -ечк-, -есеньк-, -ісіньк-, -ущ-, -ущ- (-ющ-), -иськ-, -юх-, -ил-	Утворюють слова з емоційним, експресивним забарвленням. Характерні для художнього й розмовного стилів	гайочок, котище, веселище, горенько, річечка

Префікси

Стилістично виразнішими роблять слова і префікси. Префікси *па-*, *пра-*, *уз-* та інші надають словам відтінку урочистості. **НАПРИКЛАД:** *паморозь, прадавній, узлісся.*

Складні слова

Складні слова виконують різні стилістичні функції:

- ✓ уживаються як терміни в науковому, офіційно-діловому, публіцистичному стилях (*гідроканал, кіловат-година*);
- ✓ виражають різноманітні емоційно-експресивні відтінки в художньому стилі (*грозозвукий, смутко-жаль*).

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Суфікси можуть уносити додаткові відтінки здрібнілості, пестливості, ласкавості, ніжності, зневаги, згрубілості тощо.

138 I. Спишіть слова, позначте в них суфікси й префікси. Які із цих слів характерні для художнього мовлення, а які – для наукового?

Кониченько, гостинчик, лишенько, квіточка, хатиночка, звірятко, вовчище, водиця соколонько, пучечок, упертюх, становлення, формулювання, архаїзм, історизм, посередництво, порозходитись, прадавній.

II. Складіть з одним словом (на вибір) речення з однорідними членами.

139 I. Прочитайте текст. Визначте засоби зв'язку речень у ньому. Чи є поміж цих засобів спільнокореневі іменники?

ГОРОБЕНЯ

Я йшов і збирав хмиз. Раптом помітив **горобеня**, яке випало з **гніздечка**. Я взяв **пташеня** і приклав до вуха. У холодному тільці ледь чутно стукотіло серце...

Повернувшись до намету, я дістав термос і через **соломинку** капнув у дзьоб горобчику трохи солодкого чаю. Пташенятко швидко опритомніло*. А коли я нагодував його гречаною кашею, воно й зовсім ожило (За А. Орлик).

*Опритомніти – рос. прийти в чувство, очнётся.

II. Укажіть іменники, яким суфікси надають емоційного забарвлення. Поясніть роль цих слів у тексті.

140 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Утворіть і запишіть кожен (кожна) самостійно від поданих слів іменники за допомогою суфіксів, які мають стилістичне забарвлення. Зіставте ваші слова зі словами однокласника (однокласниці). Чи є з-поміж них такі самі?

ЗРАЗОК. Дуб – дубочок.

Зима, листок, береза, мама, сестра, пташка, вовк, заєць, собака, сила.

141 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що вам треба розказати на ніч маленькій дитині добру, цікаву історію. Складіть усно невелику розповідь (3–5 речень), використавши щонайменше два з поданих іменників.

✓ звірятко	✓ будиночок
✓ голосочок	✓ хмаринка
✓ вітерець	✓ слонятко
✓ доріженька	✓ коточок

142 Спишіть речення. Підкресліть стилістично забарвлені слова. Позначте суфікси, які надають такого забарвлення.

1. Котилося колесо літа, і хлопчики бігли за ним (*М. Боровко*).
 2. Шумлять столітні дуби, тихо шепоче очерет навколо **руко-творного** ставка, дзюркоче джерельце кришталевої води (*О. Олександренко*).
 3. На сивому пагорбі юна осичка поволі міняє осіннє вбрання (*В. Скомаровський*).
 4. Зима вдяглася в білий **кожушок** і вийшла в парк **стежками** прогулятись (*О. Довгон'ят*).

II. Розберіть виділені слова за будовою.

§ 17. НЕ З ІМЕННИКАМИ

Про те, коли **не** з іменниками пишемо разом, а коли – окремо

143 А. У якому реченні **не** є префіксом, а в якому – службовим словом?

1. **Незгода** дім руйнує.
2. **Не згода**, а розбрат запанував між князями.

Б. У якому реченні **не** виражає заперечення, а де – утворює новий іменник з протилежним значенням?

В. Зробіть висновок, коли **не** з іменниками треба писати разом, а коли – окремо.

Не з іменниками пишемо	
РАЗОМ:	ОКРЕМО:
якщо слово не вживається без не : <i>невдаха, негода</i>	якщо не заперечує лексичне значення слова: <i>Він мені не друг, а ворог. Це аж ніяк не правда.</i>
якщо іменник у сполученні з не означає одне поняття (це слово можна замінити іменником без не): <i>не́друг</i> (ворог), <i>неправда</i> (обман)	
якщо іменник має префікс недо- : <i>недооцінка, недоробок</i>	

ОРФОГРАМА

Не з іменниками

144 Перекладіть речення українською мовою й запишіть. Підкресліть орфограму «Не з іменниками». Поясніть написання в обох мовах.

1. И на волю приходит неволя. 2. Неопытность ведёт к беде. 3. Это был не друг мой, а просто знакомый. 4. С путешественниками приключилось несчастье. 5. Помогла вам не удача, а хорошее знание местности.

145 Випишіть іменники, які не вживаються без *не*. Підкресліть орфограму «Не з іменниками».

Ненависть, немовля, непорозуміння, необхідність, невід, немилість, недолік, нездара*, нестача, недруг, неробство, невдячність, негода**, неук.

*Нездара – рос. недотёпа.

**Негода – рос. непогода, ненастье.

146 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в першому реченні *не* з іменником написано разом, а в другому – окремо.

- Він одразу відчув **нещирість**.
- У словах відчувалася **не щирість**, а лицемірство.

147 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви з однокласниками збираєтеся в подорож чи в похід. Порадьте їм, як краще підготуватися до цього, як себе поводити або чого уникати під час подорожі (походу) (3–5 речень). Використайте щонайменше три з поданих іменників.

✓ непогода	✓ несподіванка
✓ неспокій	✓ необхідність
✓ нещастя	✓ непорозуміння
✓ небезпека	

148 I. Доберіть усно до поданих іменників синоніми без *не*. За потреби скористайтеся довідкою.

Неволя, недовір'я, неприязнь, неправда, неслава, немилість.

ДОВІДКА. Ганьба, підозрілість, опала, рабство, обман, ворожість.

II. З одним дібраним словом (на вибір) складіть і запишіть речення з однорідними членами.

149 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Розподіліть між собою групи слів. Складіть і запишіть речення з кожним словом своєї групи. Перевірте один в одного виконання.

- Нещастя, не щастя.
- Неслава, не слава.

150 I. Спишіть речення, розкриваючи дужки та розставляючи пропущені розділові знаки. Підкресліть і поясніть орфограму «Не з іменниками».

1. Учення – світ а (не)вчення – тьма (*Нар. творчість*).
2. Затоплю (не)долю дрібними сльозами затопчу (не)волю босими ногами (*Т. Шевченко*). 3. Навіщо скаржитись, коли твоє (не)щастя вже позаду (*Д. Павличко*). 4. Роман з (не)сподіванки здригнувся прислухався (*М. Стельмах*). 5. Здається хтось підійде до дверей проситиме (не)году пережити (*В. Стус*). 6. Шукай (не)долі а волі (*Нар. творчість*).

II. Розберіть виділений іменник як частину мови (письмово).

§ 18. БУКВИ *Е, И, І* В СУФІКСАХ ІМЕННИКІВ

Про написання суфіксів *-ичок, -ечок, -ив(о), -ен(я)* та ін.

151 А. Прочитайте слова. Як утворено друге слово в кожній парі?

рушник – рушничок; вулиця – вуличка

Б. Зверніть увагу на написання суфіксів.

В. Зробіть висновок, як перевірити написання букви *и* в суфіксі слів другої колонки.

*-ичок, -ичк-
-ечок, -ечк-*

Суфікси *-ичок, -ичк-* бувають тільки в іменниках, що походять від слів із суфіксами *-ик, -иц(я)*. **НАПРИКЛАД:** *ножичок* (від *ножик*), *паличка* (від *палиця*). В інших випадках уживаємо суфікси з буквою *е(є)*: *-ечок, -ечк-*. **НАПРИКЛАД:** *вершечок, віконечко*.

-ив(о)

Суфікс *-ив(о)*, який уживаємо для вираження збірних понять, що означають матеріал або продукт праці, пишемо тільки з *и*. **НАПРИКЛАД:** *паливо, вариво, печиво*.

Суфікс *-ев(о)* пишемо у слові *марев*.

*-енн(я),
-інн(я)
-унн(я)*

В іменниках, утворених від дієслів, під наголосом уживаємо суфікс *-інн(я)*, а без наголосу – *-енн(я)*.

НАПРИКЛАД: *горіння, звільнення*.

У збірних іменниках уживаємо суфікс *-унн(я)*. **НАПРИКЛАД:** *картоплиння, гарбузи́ння*. Проте в іменниках *каміння, насіння, коріння* маємо суфікс *-інн(я)*.

-ен(я)

Суфікс *-ен(я)* вживаємо в іменниках середнього роду, що означають живі істоти. **НАПРИКЛАД:** *качє́ня, вовче́ня*.

152 ЧОМУ ТАК? Поясніть, чому в суфіксі першого іменника пишемо букву *е*, а другого – букву *и*.

Верше^чок, вогни^чок.

153 I. Прочитайте іменники. Визначте в них суфікси та обґрунтуйте написання.

1. Морозиво, мереживо.
2. Рушничок, паличка, мішечок, діжечка.
3. Картоплиння, звернення.

II. До кожної групи іменників доберіть приклад з такою самою орфограмою.

154 I. Доберіть до поданих дієслів спільнокореневі іменники із суфіксом *-ив(о)*. Дібрані слова запишіть, підкресліть орфограму.

Пекти, місити, варити, плести.

II. З одним дібраним іменником складіть і запишіть речення.

155 I. Прочитайте текст уголос. Розкажіть, що ви думаєте про Толю й Сашка. Як ви вчините на їхньому місці?

До Толі прийшов однокласник Сашко.

Толя посадив його на диван, дав книжку з малюнками, а сам узяв морозиво, ложечку й почав смакувати. Коли він їсть морозиво, то забуває про все на світі. Забув і про те, що на дивані сидить гість.

Коли вже доїдав, глянув на Сашка. Дивний якийсь він став. Немов йому за щось дуже-дуже соромно.

– Що з тобою? – запитав Толя.

– Нічого. Мені треба додому, – тихо промовив Сашко, встав і вийшов з кімнати (За В. Сухомлинським).

II. Знайдіть у тексті іменники з орфограмою «Букви *е, и* в суфіксах». Поясніть написання.

156 Спишіть слова, уставляючи пропущену букву *е, и* або *і*. Позначте суфікси та обґрунтуйте написання.

Добр..во, мар..во, пал..во, мороз..во, діж..чка, річ..чка, кош..чок, вогн..чок, вул..чка, лож..чка, піднес..ння, кач..ня.

157 ПОПРАЦЮЙТЕ В ПАРАХ. Складіть кожен словниковий диктант із 6 слів на орфограму «Букви *е, и, і* в суфіксах іменників». Продиктуйте свій диктант однокласнику (однокласниці), перевірте написання.

158 I. Спишіть речення, уставляючи пропущені букви *е* або *и*, а також розділові знаки. Підкресліть вивчені орфограми й пунктограми.

1. Роси, роси дощику ярину, рости, рости жит..чко на лану (Олександр Олесь). 2. Ти зозул..чко сива ти нас розвеселила (Нар. творчість). 3. На лож..чку та покуштуй горош..чку (Ско-

ОРФОГРАМА

Букви *е, и, і* в суфіксах іменників

печиво
паливо
марєво

ромовка). 4. Наша топол..чка здавалася нам найкращою від усіх топольок яворків та кл..ночків (М. Магера). 5. Від напруж..ння в Тамари зашуміло в голові замигтіло в очах (А. Хижняк). 6. Крізь мереж..во листя і цвіту глибоко голубіє небо (В. Винниченко).

II. Знайдіть емоційно забарвлені слова. Для яких стилів мовлення вони характерні?

§ 19. НАПИСАННЯ Й ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕН ПО БАТЬКОВІ ТА ПРИЗВИЩ

Про суфікси для творення імен по батькові, а також про прізвища, які відмінюємо і які не відмінюємо

159 А. Прочитайте імена по батькові.

Васильович

Василівна

Сергійович

Сергіївна

Б. Визначте, від яких імен їх утворено. Який суфікс мають слова першої колонки? А другої?

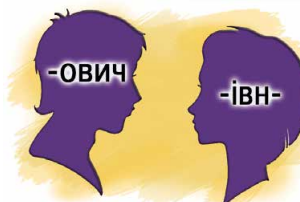
В. Зробіть висновок, як утворюємо чоловічі та жіночі імена по батькові.

ТВОРЕННЯ ІМЕН ПО БАТЬКОВІ

Чоловічі	Жіночі
При творенні вживаємо суфікс <i>-ович</i> : Дмитро – Дмитро ^в ич Олексій – Олексій ^{ов} ич АЛЕ: Микола – Микола ^й ович Григорій – Григорович (<i>-ий</i> – випадає)	При творенні вживаємо суфікс <i>-івн(-івн-)</i> : Дмитро – Дмитрі ^в на Олексій – Олексі ^{їв} на АЛЕ: Миколай – Микола ^ї вна Григорій – Григорі ^{їв} на
При творенні деяких імен по батькові вживаємо суфікси <i>-ич, -іч</i> : Ілля – Ілліч Лука – Лукіч Яків – Якович Кузьма – Кузьміч (<i>і</i> Кузьмович) Сава – Савич (<i>і</i> Савович) Хомá – Хоміч (<i>і</i> Хóмович)	Ілля – Іллівна Лука – Луківна Яків – Яківна Кузьма – Кузьмівна Сава – Савівна Хомá – Хомівна

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

При творенні імен по батькові в основах імен відбувається чергування [і] з [о].
НАПРИКЛАД: Федір – Федорович, Федорівна.

160 Утворіть і запишіть від поданих імен чоловічі та жіночі імена по батькові. В утворених іменниках виділіть суфікси.

ЗРАЗОК. Валерій – Валерій^{ов}ич, Валерій^{на}.

Максим, Сергій, Юрій, Тарас, Кузьма, Андрій, Ілля, Назар.

161 Розгляньте зразки відмінювання чоловічого та жіночого імен по батькові. Провідмінійте усно ім'я та по батькові: Антон Андрійович, Марія Андріївна.

Н.	Іванович	Іванівна
Р.	Івановича	Іванівни
Д.	Івановичу, Івановичеві	Іванівні
Зн.	Івановича	Іванівну
Ор.	Івановичем	Іванівною
М.	Івановичу, Івановичеві	Іванівні
Кл.	Івановичу	Іванівно

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

У **кличному** відмінку чоловічі імена по батькові мають закінчення **у** – Івановичу, Андрійовичу.

162 ПОМІРКУЙТЕ. Дідуся звать Григорій Васильович, його онука – Олександр Дмитрович. Як звать (ім'я та по батькові) батька онука? Провідмінійте це ім'я та по батькові.

163 Прочитайте речення, утворюючи від поданих у дужках імен імена по батькові.

- Максим (Тадей) Рильський був визначним знавцем фольклору і глибоким поціновувачем* народної пісні (Я. Гордійчук).
- Скажи Антоніні (Аполлінарій), щоб спекла коровай (М. Стельмах).
- І клумба ця, і латка асфальту виникли завдяки наполегливості Лукії (Назар) (О. Гончар).

*Поціновувач – рос. ценитель.

Прізвища

Українські та інші слов'янські прізвища, що мають закінчення іменників І відміни, відмінюємо як відповідні іменники І відміни, а прізвища із закінченнями іменників II відміни – як іменники II відміни.

НАПРИКЛАД:

Майборода – Майбороди, Майбороді й т. д.;

Лебідь – Лебеда, Лебедеві (Лебедю) й т. д.;

Симоненко – Симоненка, Симоненкові (Симоненку).

Прізвища прикметникового типу на -ий, -ій відмінюємо як прикметники. **НАПРИКЛАД:** Авдієвський – Авдієвського, Авдієвському й т. д.; Кобилянська – Кобилянської, Кобилянській і т. д.

ЗВЕРНІТЬ УВАГУ!

Жіночі прізвища на приголосний та -о не відмінюємо. Порівняймо:

Чоловічі	Жіночі
з Василем Симоненком	з Ніною Симоненко
з Андрієм Ковальчуком	з Надією Ковальчук

164 Розгляньте зразки відмінювання чоловічих прізвищ на -ов, -ів, -ин. Провідмінійте за цими зразками прізвища Борисов, Прокопів, Романишин. Відмінювання одного з прізвищ запишіть.

Н.	Павлов	Ковалів	Гаршин
Р.	Павлова	Ковалéва (-лі́ва)	Гаршина
Д.	Павлову	Ковалéву (-лі́ву)	Гаршинові, Гаршину
Зн.	Павлова	Ковалéва (-лі́ва)	Гаршина
Ор.	Павловим	Ковалéвим (-лі́вим)	Гаршиним
М.	Павлові, Павлову	Ковалéві, -у (-лі́ві, -у)	Гаршині, Гаршину
Кл.	Павлове, Павлов	Ковалéве (-лі́ве), Ковалів	Гаршине, Гаршин

165 ПОСПІЛКУЙТЕСЯ. Хто з українських чи зарубіжних співаків (кіноакторів, спортсменів) вам подобається найбільше? Чим саме?

166 Провідмінійте усно прізвище, ім'я та по батькові.

- Сергій Васильович Коваленко.
- Світлана Василівна Коваленко.

167 СИТУАЦІЯ. Уявіть, що ви на класних зборах вирішуєте деякі питання шкільного життя. Прочитайте подані репліки, уставляючи імена, по батькові, прізвища вказаних осіб.

- Треба запитати в (ім'я та по батькові класного керівника).
- Це питання треба узгодити з (ім'я та по батькові директора школи).
- Підготуємо привітання (ім'я, по батькові та прізвище бібліотекаря).
- Попросимо підручник у (ім'я, по батькові учителя української мови).

168 Спишіть, ставлячи власні назви в потрібному відмінку.

- Вітаємо Вас, (Світлана Максимівна).
- Поцікавтеся думкою (Ігор Миколайович Петренко).
- Гарні квіти в (Лариса Во-

лодими́рівна Краси́цька). 4. Був знайо́мий із (Генна́дій Генна́ді-йович Рома́нишин). 5. Зустрі́вся із (Жа́нна Петро́вна Рома́нишин).

169 Відредагуйте речення. Зверніть увагу на правильність уживання імен по батькові та прізвищ.

1. Гарні квіти подарували Юлії Вікторівній. 2. Глядачі зустрілися з Сергієм Дмитровичем Скляренко. 3. Друзі щиро вітали з ювілеєм Віктора Олексієвича. 4. Сьогодні Олександр Іваненко виповнюється 50 років. 5. Ми всі дякуємо Петра Володимировича. 6. Актор потис руку Валентині Дмитрівній.

І ТАКЕ БУВАЄ

Класний керівник звернулася до Іринки:

— Поклич, будь ласка, Петренко.

Іринка задумалася, кого саме покликати.

Адже в класі є і Петренко Жанна, і Петренко Сергій.

Поміркуйте, кого має покликати Іринка – Сергія чи Жанну.

§ 20. УЗАГАЛЬНЕННЯ ВИВЧЕНОГО З ТЕМИ «ІМЕННИК»

170 І. Прочитайте текст. Визначте його основну думку. Розкажіть, які норми моралі здавна шанувалися серед українців.

ЛЮБОВ І ЧЕСТЬ

У народі здавна шанувалося почуття **любові** до батьків. Моральним обов'язком дітей була допомога батькам по господарству, догляд за ними в разі хвороби, вияв повсякчасної* уваги, **шани** й турботи.

